

ΝΙΚΟΣ Κ. ΨΗΜΜΕΝΟΣ

ΥΒΡΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ

‘Ο Ματθαῖος Καμαριώτης γιά τόν Γεώργιο Γεμιστό-Πλήθωνα

‘Η διολίσθηση τῆς ἐπιχειρηματολογίας γιά τήν ἀνασκευή μιᾶς ὁποιασδήποτε φιλοσοφικῆς ἀρχῆς ἢ μιᾶς ἐπιμέρους φιλοσοφικῆς ἀποψῆς ἀπό εἰσηγητὲς ἢ ὁπαδοὺς ἄλλων φιλοσοφικῶν ἀρχῶν ἢ ἐπιμέρους φιλοσοφικῶν ἀπόψεων σὲ φράσεις, ποὺ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον προσβάλλουν τὴν ἀξιοπρέπεια καὶ τὴν τιμὴ τῆς προσωπικότητας ἢ καὶ τὴ μνήμη τοῦ εἰσηγητῆ ἢ τοῦ ὁπαδοῦ τους δὲν παρατηρεῖται βέβαια μόνο στὶς μέρες μας. Κάθε μελετητῆς τῶν ἀποσπασμάτων τῶν προσωκρατικῶν φιλοσόφων, γιά παράδειγμα, θὰ μπορούσε νὰ ἀναρωτηθεῖ γιὰτὶ κατὰ τὸν ‘Ηράκλειτο οἱ «πειρώμενοι καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων, ὁκοίων» αὐτὸς καταγράφει «κατὰ φύσιν διαιρέων ἕκαστον καὶ φράζων ὅπως ἔχει, ἀπείροισιν εἰκόασιν»¹ ἢ γιὰτὶ ὁ Πυθαγόρας κατὰ τὸν ἴδιο «κοπίδων ἐστὶν ἀρχηγός»² καὶ ἡ σκέψη του, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ σκέψη τοῦ Ξενοφάνη, ἦταν ἀπλῶς «πολυμαθὴς», ποὺ «νόον ἔχειν οὐ διδάσκει»³. Ἀνάλογο ἐρώτημα θὰ μπορούσε νὰ τεθεῖ ἀκόμη καὶ γιά τὸν νηφάλιο Ἀριστοτέλη, ὁ ὁποῖος στὸ πρῶτο βιβλίῳ τῆς *Μεταφυσικῆς* του κορύφωσε τὴν ἱστοριοφιλοσοφικὴ ἀναδρομὴ του «εἰς τοὺς πρότερον ἡμῶν εἰς ἐπίσκεψιν τῶν ὄντων ἐλθόντας καὶ φιλοσοφήσαντας περὶ τῆς ἀληθείας»⁴ μὲ τὴν ὡς ἓνα σημεῖο ἀναμφίβολα ἀπαξιωτικὴ παρομοίωση: «οὗτοι μὲν οὖν...ἀμυδρῶς μέντοι καὶ οὐθὲν σαφῶς ἀλλ’ οἷον ἐν ταῖς μάχαις οἱ ἀγύμναστοι ποιοῦσιν· καὶ γὰρ ἐκεῖνοι περιφερόμενοι τύπτουσι πολλάκις καλὰς πληγὰς, ἀλλ’ οὔτε ἐκεῖνοι ἀπὸ ἐπιστήμης, οὔτε οὗτοι εἰκόασιν εἰδῶσιν ὅ,τι λέγουσιν.»⁵

Οἱ χαρακτηρισμοὶ τοῦ ‘Ηρακλείτου καὶ ἡ παρομοίωση τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν ὑπερβαίνουν, θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς, τὰ ὅρια μιᾶς

1. Hermann Diels - Walther Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Dublin-Zürich 1971¹⁵, 22 B 1. Τὸ παράθεμα προσαρμόστηκε συντακτικὰ στὸν δικό μας λόγο.

2. “Ο.π., 22 B 81.

3. “Ο.π., 22 B 40.

4. *Μεταφυσική* 983b 1-3.

5. “Ο.π., 985a 10-17.

ὀξείας στὴν πρώτη καὶ μιᾶς ἡπίας στὴ δεύτερη περίπτωση πολεμικῆς με ἀποτελεσμα νὰ ἐναπόκειται τελικὰ στὴν κρίση τῶν ἀναγνωστῶν τῶν ἔργων τους κατὰ πόσο θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς προσβλητικές γιὰ τὴν προσωπικότητα ἢ τὴ μνήμη τῶν «πειρωμένων» γενικά, τοῦ Πυθαγόρα καὶ τοῦ Ξενοφάνη ιδιαίτερα ἢ τῶν προγενέστερων τοῦ Σταγειρίτη φιλοσόφου «εἰς ἐπίσκεψιν τῶν ὄντων ἐλθόντων καὶ φιλοσοφησάντων περὶ τῆς ἀληθείας». Πάντως ὁ ὀξυδερκὴς ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας εὐκόλως διαπιστώνει ὅτι καὶ στίς δύο περιπτώσεις ἡ ἀφστηρία τῆς ὅλης πολεμικῆς ἦταν ἡ ἀπόλυτη βεβαιότητα, ποὺ ὁ καθένας τους εἶχε διαμορφώσει γιὰ τὴν ὁρθότητα τῆς δικῆς του σύλληψης τοῦ κόσμου ἢ τοῦ ὄντος: 'Ο 'Ηράκλειτος, ἄλλωστε, φρόντισε νὰ δηλώσει τὴ βεβαιότητά του αὐτὴ με τὴν περίφημη φράση του στὴν ἀρχὴ τοῦ μοναδικοῦ συγγράμματός του «ἐγὼ διηγεῖμαι»¹, ἐνῶ ὁ 'Αριστοτέλης πρὶν ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἱστοριοφιλοσοφικὴ ἀναδρομὴ του δὲν παρέλειψε νὰ ὑπογραμμίσαι ἐν εἵδει ἀδιαμφισβήτητου ἀξιώματος ὅτι τὰ «αἵτια λέγεται τετραχῶς»² καὶ ὅχι, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸν δικό του λόγο, διττῶς, ὥπως «οὗτοι ... ἐν τοῖς περὶ φύσεως ἡμμένοι φαίνονται»³.

Ἄν ἡ πολεμικὴ γιὰ φιλοσοφικὲς θέσεις, ποὺ σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀποτελοῦν ἐρμηνευτικὲς ἀπλῶς προτάσεις γιὰ τὴ σύλληψη καὶ κατανόηση τοῦ κόσμου ἢ τοῦ ὄντος, φτάνει ἐνδεχομένως μόνον ὡς τὰ ὅρια τῆς προσβολῆς τῆς προσωπικότητας ἢ τῆς μνήμης τῶν εἰσηγητῶν ἢ τῶν ὁπαδῶν τους, ἢ ὑπέρβαση τῶν ἴδιων ὁρίων ἀπὸ τὴν πολεμικὴ γιὰ ζητήματα πίστεως καὶ θρησκευτικῶν πεποιθήσεων δὲν θὰ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ μᾶς ἐκπλήσσει. Ἡ ἀνάγκη κατάδειξης τῆς ὁρθότητας μιᾶς ὁποιασδήποτε φιλοσοφικῆς θέσης ἢ πρότασης πότε με μία σειρὰ ἐπιχειρημάτων, ποὺ δὲν ἀντιβαίνουν στὴν κοινὴ λογικὴ, καὶ πότε με τὴν ἐπίκληση ρυθμῶν καὶ κανονικοτήτων τῆς προγενέστερης ἱστορικῆς πραγματικότητας, ποὺ ἐνδέχεται νὰ ἀποτελέσουν ἀσφαλὴ δείκτη πορείας καὶ γιὰ τὸ τρέχον κάθε φορὰ κοινωνικὸ γίνεσθαι, τίς διαφοροποιεῖ οὐσιαστικὰ ἀπὸ τίς πεποιθήσεις θρησκευτικοῦ χαρακτήρα, ποὺ ἀναμφίβολα δὲν χρήζουν ἀποδείξεων. Ἡ ἀποδοχὴ μιᾶς μορφῆς θεώρησης ἐνὸς ἀνώτατου ὄντος ἢ, ἔστω, μιᾶς ἐξηγητικῆς τῶν πάντων πρώτης ἀρχῆς δὲν ἐμφανίζει ποτὲ κενά, δὲν ὑπόκειται στοὺς κανόνες τῆς λογικῆς καὶ συνακόλουθα δὲν ἀφήνει περιθώρια ἀμφισβήτησης καταρχὴν τῆς ὁρθότητάς της καὶ στὴ συνέχεια τοῦ τρόπου διατράνωσής της σὲ βασικὲς ἐκδηλώσεις λατρείας. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ διερεύνηση προβλημάτων, ποὺ ἀναφέρονται συνήθως ὅχι στὴν ὑπαρξὴ ἢ μὴ ὑπαρξὴ ἀνώτατου ὄντος ἢ πρώτης ἀρχῆς, ἀλλὰ στὴν παρουσία

1. Στὸ 22 Β 1.

2. Πρβλ. *Μεταφυσικὴ* 983a 24-32.

3. Πρβλ. *δ.π.*, 985a 10-12.

αὐτοῦ τοῦ ὄντος ἢ αὐτῆς τῆς ἀρχῆς στὸ κοσμικὸ καὶ ἱστορικὸ γίνεσθαι, χαρακτηρίζεται κατὰ κανόνα ἀπὸ τὴν ἀξιωματικὴ προβολὴ θέσεων, ποὺ πολ-
λές φορές συνοδεύεται ἀπὸ ἓνα εἶδος δυσεξήγητης γιὰ τοὺς παρατηρητές της
ὀξύτατης πολεμικῆς πρὸς τοὺς εἰσηγητές καὶ πρὸς τοὺς ὁπαδοὺς διαφορετι-
κῶν θέσεων. Ὡς μέτρο τῆς ὀξύτητος τῆς πολεμικῆς αὐτῆς ἰσχύει, βέβαια, ὁ
βαθμὸς διολίσθησής της σὲ φράσεις καὶ χαρακτηρισμοὺς, ποὺ, ὅπως ἤδη πα-
ρατηρήσαμε, προσβάλλουν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τὴν ἀξιοπρέπεια καὶ τὴν
τιμὴ τῆς προσωπικότητος ἢ τὴ μνήμη ὅσων εἶχαν ἢ ἔχουν διαφορετικὴ ἄπο-
ψη γιὰ τὰ ἴδια προβλήματα.

Ἐνα ἀπὸ τὰ πλέον χαρακτηριστικὰ δείγματα ὀξύτατης κριτικῆς ἀπὸ
συγγραφέα φιλοσοφικοῦ πονήματος, ὁ ὁποῖος δὲν περιορίζεται στὴν ἐκθεση
καὶ τεκμηρίωση τῶν δικῶν του καὶ δὲν ἐπεκτείνεται μόνο ὡς τὴν ἀνασκευὴ
τῶν ἀντίθετων θέσεων καὶ ἀπόψεων γιὰ τὸ πρόβλημα, ποὺ τὸν ἀπασχολεῖ,
μᾶς προσφέρει ὁ πρῶτος διευθυντῆς τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας τῆς
Κωνσταντινουπόλεως Ματθαῖος Καμαριώτης [Θεσσαλονίκη (;) ἀρχές 15ου
αἰ. - Κωνσταντινούπολη (;) 1491] στοὺς *Λόγους δύο πρὸς Πλήθωνα Περὶ*
εἰμαρμένης, ποὺ ἐκδόθηκαν τὸ 1721 ἀντικρυστὰ μὲ τὴ λατινικὴ μετάφρασή
τους¹ ἀπὸ τὸν Βολφιανὸ φιλόσοφο Hermann Samuel Reimar (Ἀμβουῦργο
1694 - Ἀμβουῦργο 1768)² στὴ Λυὼν τῆς Γαλλίας μὲ πρόλογο τοῦ διάσημου

1. Ὁ πλήρης τίτλος τους: Ματθαίου τοῦ Καμαριώτου *Λόγοι δύο πρὸς Πλήθωνα, Περὶ εἰμαρμένης. Matthaei Camariotae Orationes II. In Plethonem, De fato. Ex Bibliotheca publica Lugduno-Batava nunc primum edidit, et latine reddidit Hermannus Samuel Reimarus, Hamburgensis. Praefationem, in qua de Camariota traditur notitia, praemist Vir Celeb. Jo. Albertus Fabricius. Lugduni Batavorum, Apud Conradum Wishoff, 1721.* Στὸ ἐξῆς: *Λόγοι. Ὁ ἐπίλογος τῶν δύο Λόγων ἐκδό-
θηκε μόλις τὸ ἔτος 1955 ἀπὸ τὸν Charles Astruc στὸν ἑνατο τόμο τοῦ περιοδικοῦ Scri-
ptorum* (σσ. 246-262: "La fin inedite du *Contra Plethonem* de Matthieu Cama-
riotes", τὸ ἐλληνικὸ κείμενο στίς σσ. 255-259). "Ὅπως κατέδειξε ἡ Κυριακὴ Μαμώνη
στὴν ἐργασία της «Ἡ ἀντίκρουση τοῦ περὶ εἰμαρμένης λόγου τοῦ Πλήθωνος ἀπὸ τὸν Ματ-
θαῖο Καμαριώτη» στὰ *Πρακτικὰ τοῦ α' τοπικοῦ συνεδρίου λακωνικῶν μελετῶν* (παράρ-
τημα τῶν *Πελοποννησιακῶν* ἀρ. 9, Ἀθήνα 1982-1983, σσ. 441-452), τὸ κείμενο τῶν
ἐκδόσεων τῶν Reimar καὶ Astruc δὲν εἶναι ἀπόλυτα ταυτόσημο μὲ τὸ κείμενο ἑνὸς χει-
ρογράφου τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας Βουκουρεστίου, τὸ ὁποῖο διασώζει μέρος τοῦ πρῶ-
του Λόγου καὶ τὸν ἐπίλογο τοῦ ὅλου ἔργου. Τίς διαφορὲς τῶν κειμένων καταγράφει ἡ ἴδια
στίς σσ. 443-444 τῆς ἐργασίας της.

2. Ὡς ἐκδότης ὁ Reimar δὲν φέρεται νὰ διακρίθηκε. Ὁ Ulrich von Wilamo-
witz-Moellendorff, γιὰ παράδειγμα, στὸ βιβλίο του *Geschichte der Philologie* (: 1.
Band τῆς *Einleitung in die Altertumswissenschaft*, Leipzig - Berlin 1921, σ. 41
κ. ἐ.) ἐξαίρει μόνο τὴν ἐκδοση τοῦ Cassius Dio. Ὁ ἴδιος δὲν παραλείπει, ὡστόσο, νὰ ἀνα-
φερθεῖ μᾶλλον θετικὰ γιὰ τὸ ἔργο του ὡς φιλοσόφου συνδέοντάς τον μὲ τὸν Lessing: «Aber
er ist auch der Fragmentist, dessen rationalistische Kritik des Christentums Les-
sing herausgab.» Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Reimar ὡς φιλοσόφου πρβλ. Bruno Bauch, *Neuere*

κυρίως από το ένδεκάτομο έργο του *Bibliotheca Graeca* φιλολόγου Johannes Albertus Fabricius (Λειψία 1668 - Άμβουργο 1736)¹.

Το πρόβλημα, που άπασχολεί τον Καμαριώτη σ' αυτό το πόνημά του είναι, όπως μαρτυρεί άλλωστε και ο τίτλος του, οι θέσεις και οι απόψεις του παλαιότερου του κατά μία γενιά Πλατωνικού φιλοσόφου Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος (Κωνσταντινούπολη περ. 1360 - Μυστράς 1452) για την έννοια τής είμαρμένης, ή διερεύνηση τών πτυχών τής όποίας, θα πρέπει να προσθέσουμε, άποτελοῦσε ξεχωριστό κεφάλαιο τής *Περὶ νόμων συγγραφῆς*². Τό ότι ή όλη προσπάθεια τοῦ Καμαριώτη θα κατέτεινε καταρχήν στην κατά τό δυνατόν πλήρως τεκμηριωμένη άνασκευή τών θέσεων και απόψεων τοῦ ιδεολογικοῦ αντιπάλου τοῦ διδασκάλου του Γεωργίου Σχολαρίου-Γενναδίου (Κωνσταντινούπολη περ. 1405 - Μονή τοῦ Τιμίου Προδρόμου Σερρών

Philosophie bis Kant (: 4ος τόμος τής σειράς *Geschichte der Philosophie*), zweite, verbesserte und erweiterte Auflage, Berlin und Leipzig 1913, σσ. 127-128· Wilhelm Windelband, *Die Geschichte der neueren Philosophie in ihrem Zusammenhange mit der allgemeinen Kultur und den besonderen Wissenschaften dargestellt*, Bd. 1, Leipzig 1922⁷⁻⁸, σσ. 541-544.

1. Για τό έργο τοῦ Fabricius, πεθεροῦ τοῦ Reimar, πρβλ. Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, *δ.π.*, σ. 41.

2. Πρόκειται για τό έκτο κεφάλαιο τοῦ δεύτερου μέρους. Στην έκδοση τοῦ C. Alexandre (Paris 1858, Amsterdam 1966²), σσ. 65-78. Τό κείμενο τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ εκδόθηκε μαζί με άλλα επίσης άντικρυστά με τή λατινική μετάφρασή τους και επίσης με πρόλογο τοῦ Fabricius από τόν Reimar ένα χρόνο αργότερα: *Plethonis Libellus de fato. Ejusdemque et Bessarionis Cardinalis Epistolae amoebaeae de eodem argumento. Una cum Matthaei Camariotae Orationibus II. In Plethonem de fato. Et praemissa iisdem V. Cal. Jo. Alberti Fabricii Praefatione de Camariota et Scriptis Camariotae. Ex Bodlejana et Lugduno-Batava Bibliothecis nunc primum edit et Latine reddidit Hermannus Samuel Reimarus, Hamburgensis. Lugduni Batavorum. Apud Conradum Wishoff, 1722*. Τό ότι ο Reimar όχι μόνον εξέδωσε, αλλά και μετέφρασε σέ νεαρή μάλιστα ήλικία τά περι είμαρμένης κείμενα τών δύο Έλλήνων φιλοσόφων μᾶς παραπέμπει, βέβαια, στην ανάγκη άνίχνευσης πιθανών επιδράσεων τους στη διαμόρφωση τών δικών του θέσεων και επιμέρους απόψεων. Για τήν έννοια τής είμαρμένης στο έργο τοῦ Πλήθωνα πρβλ. Ε. Στεφάνου, «Η είμαρμένη έν τῷ φιλοσοφικῷ συστήματι τοῦ Πλήθωνος», στο άφιέρωμα *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Ἀθήνα 1935, σσ. 315-320· Δημητρίου Δέδε, «Θρησκεία και πολιτική κατά τόν Γιώργιο Γεμιστό Πλήθωνα», *Φιλοσοφία* 5-6 / 1975-1976, σσ. 424-441 (ιδιαιτέρα σ. 433 κ.έ.) και "Die wichtigsten Gründe der Apostasie des Georgios Gemistos (Plethon)", *Φιλοσοφία* 15-16 / 1985-1986, σσ. 352-374· L. Bargeliotes, "Fate or Heimarmene According to Pletho", *Διοτίμα* 3 / 1975, σσ. 137-150· Λ. Κ. Μπαρτζελιώτη, *Η κριτική τοῦ Ἀριστοτέλους παρὰ Πλήθωνι ως έκφρασις τοῦ αντιαριστοτελισμοῦ του κατά τόν 16^ο αἰώνα*, Ἱδρυμα έρεῦνης και εκδόσεων νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, Ἐρευναι άρ. 1, Ἀθήνα 1980, σσ. 39-43· Κυριακῆς Μαμώνη, *δ.π.*, σσ. 444-452, και α' Ορθόδοξη αντιρρητική κατά Πλήθωνος» στα *Πρακτικά τοῦ έκτάκτου πνευματικοῦ συμβοσίου «Ἀπό τήν φωτεινή κληρονομιά τοῦ Μυστρά στην Τουρκοκρατία*», Ἀθήνα 1989, σσ. 209-224· Αικατερίνης Δώ-

μετά τὸ 1472)¹ καὶ στὴ συνέχεια στὴν καταγραφή καὶ προβολὴ τῶν δικῶν του θέσεων καὶ ἀπόψεων ὡς τῶν μόνων ὀρθῶν, διαφαίνεται ἤδη στὴ χρῆση τῆς πρόθεσης «πρός», ποὺ ὡς πρὶν ἀπὸ λίγες ἑκατονταετίες ἐνεῖχε ἀκόμη κατὰ περίπτωσιν τὸν ἀντιρρητικὸ χαρακτήρα γιὰ θέσεις καὶ ἀπόψεις προσώπων, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων ἀκολουθοῦν σὲ πτώσιν αἰτιατική.

Ὁ Καμαριώτης, ὥστόσο, φαίνεται πὺς προσέδωκε στὴν πρόθεσιν αὐτὴ ὄχι ἀπλῶς ἀντιρρητικὸ, ἀλλὰ ἄκρως πολεμικὸ χαρακτήρα, ποὺ μᾶς ἀποκαλύπτεται στὴν πρώτη κιόλας σελίδα τοῦ κειμένου τῶν *Λόγων* του, στὴν ὁποία δὲν ἀναφέρεται καθόλου στὶς θέσεις καὶ στὶς ἀπόψεις, ποὺ προτίθεται νὰ ἀνασκευάσει, ἀλλὰ σκιαγραφεῖ τὴν προσωπικότητα τοῦ εἰσηγητῆ τους μὲ τὰ μελανώτερα γιὰ τὴν ἐποχὴ του χρώματα: Ὁ Πλήθων εἶναι «ὁ ἄθεος», ὁ ὁποῖος «ἐπὶ φιλοσοφίᾳ, εἴπερ τις τῶν πώποτε ἀναξίως μέγα πεφρονηκώς», φαίνεται πὺς χρησιμοποίησε «τὴν ἐν αὐτῷ δοκοῦσαν σοφίαν» ὄχι «ἐπ' ὠφελείᾳ», ἀλλὰ «ἐπὶ βλάβῃ ... ἑαυτοῦ τε, καὶ εἴ τις αὐτῷ προσέχειν αἰροῖτο». Καὶ γιὰ νὰ ὀλοκληρώσει τὴν ὅλη εἰκόνα, ποὺ ὁ ἀναγνώστης τῶν *Λόγων* του θὰ ἔπρεπε νὰ διαμορφώσει γιὰ τὸν Πλήθωνα πρὶν ἀκόμη γνωρίσει τί πρεσβεύει περὶ εἰμαρμένης, προσθέτει: «τὴν μὲν σοφίαν, ἀγχιθὸν οὔσαν θεῖον, τοσοῦτον ἀπέσχε τετιμηκέναι, ὥστε καὶ κακίας ἐν ἑαυτῷ πεποίηκεν ὄργανον, τὸν δὲ ... παντὸς ἀγαθοῦ αἰτίον τε καὶ χορηγόν, τοσοῦτον αὖ ἐδέησεν ἐγνωκέναι, ὥστε ... τὴν παλαιὰν ἐλλήνων βδελυγμίαν ἀνακινῶν, καὶ τὴν ὑπ' ἐκείνων ἄθεωτάτως τοῖς οὔσιν ὑφισταμένην θεοπλασίαν ἀνακαινίζων» κατέληξε νὰ γεμίσει τὴν ψυχὴ του μὲ ὀλόκληρη λεγεώνα «πονηρῶν... πνευμάτων»².

Ἄν παρακάμψουμε τὰ στοιχειώδη ἐρωτήματα γιὰ τὸ τί ἐννοεῖται μὲ τίς λέξεις «πονηρὰ πνεύματα» καὶ μὲ ὅ,τι ἄλλο προηγεῖται τῆς εἰσαγωγῆς τους στὴν ψυχὴ τοῦ Πλήθωνα, τότε ἐκεῖνο ποὺ μένει εἶναι νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸ ἐπίπεδο, ποὺ ὁ Καμαριώτης ἐπέλεξε ὡς τὸ πλέον πρόσφορο γιὰ νὰ ἀνασκευάσει τὰ ὅσα περιλαμβάνει τὸ «Περὶ εἰμαρμένης» ἔκτο κεφάλαιο τῆς

δου, «Οἱ θεολογικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνα», στὰ πρακτικὰ τοῦ συμποσίου *Πλατωνισμὸς καὶ Ἀριστοτελισμὸς κατὰ Πλήθωνα*, Ἰδρυμα ἐρεῦνης καὶ ἐκδόσεων νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, Ἑρευναι ἀρ. 2, Ἀθήνα 1987, σσ. 145-153, ἰδιαίτερα σ. 150 κ.ε.

1. Ὁ Καμαριώτης ἔχαιρε τῆς ὑψηλῆς ἐκτίμησης τοῦ Γενναδίου, ποὺ γιὰ χάρη τοῦ καλοῦ μαθητῆ του ἔγραψε τὸ ἔργο *Ἐξήγησις εἰς τὸ τοῦ διδασκάλου Θωμᾶ ἀπὸ τοῦ Ἀκίνου βιβλίον τὸ περὶ τοῦ εἶναι καὶ τῆς οὐσίας*, στὴν ἀρχὴ τοῦ ὁποίου δὲν παρέλειψε μάλιστα νὰ σημειώσει (*Ἀπαντα τὰ εὐρίσκόμενα*, τ. VI, Paris 1933, σ. 178): «Τοιούτους ἐβουλόμην ἐγὼ πάντας εἶναι τοὺς ἀκροασαμένους ἐμοῦ, καὶ τοιοῦτοι γε εἶεν καὶ γένοιντο. Αὐτοῖς τε γὰρ συνεύχομαι ζηλοῦν σοὶ τὴν προθυμίαν καὶ σοὶ παραδείγματι αὐτοῖς ὑπάρξαι τῆς ἐν τοῖς βελτίοσι τῶν ἔργων φιλοτιμίας. Εἰ δὲ σέ τε κάκεινους πάντας ὁμοίως φιλῶν, σοὶ γέ τι πλέον βουλόμην, ὅθεν οὐκ ἂν αὐτοὶ γίνοιντο χεῖρους, οὐκ ἂν οὐδένα ὑμῶν ἀδικοῖν.»

2. *Λόγοι*, δ.π., σ. 2.

Περὶ νόμων συγγραφῆς. Καὶ ὡς πρὸς αὐτό, τὸ κείμενο τῆς πρώτης σελίδας εἶναι λίαν ἀποκαλυπτικὸ στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ λέξη φιλοσοφία ἀντικαθίσταται ἀμέσως ἀπὸ τὴ λέξη σοφία, ἡ ὁποία ὀρίζεται ὡς «ἀγαθὸν θεῖον» καὶ ἔμμεσα συνδέεται μὲ τὴν ἀνάγκη γνώσης τοῦ «παντὸς ἀγαθοῦ αἰτίου τε καὶ χορηγοῦ». Τὰ περὶ τῆς «ἐλλήνων βδελυγμίας» καὶ τῆς «ἐκεῖνων ἀθεωτάτως θεοπλασίας» μᾶς φανερώνουν ἐπιπρόσθετα καὶ τὴν ἱστορικὴ διάσταση τοῦ ἐλληνικοῦ φιλοσοφικοῦ γίνεσθαι στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα καὶ συμπληρώνουν τὸ ὅλο σκηνικόν: Ἡ ἀνασκευὴ τῶν θέσεων καὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ Πλήθωνα ἤφειλε κατὰ τὸν Καμαριώτη νὰ πραγματοποιηθεῖ σὲ θεολογικὸ πρῶτιστα ἐπίπεδο, γιατί αὐτὲς ἀποτελοῦν ἓνα ἀπὸ τὰ κατεξοχὴν βασικὰ ἐρείσματα τόσο τοῦ ἐλέγχου τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν φιλοσόφων τοῦ Μυστρᾶ ὅσο καὶ τῆς ὅλης προσπάθειας ἐπανεισαγωγῆς στὸ Γένος τῶν Ἑλλήνων τῆς θρησκείας τῶν πολὺ μακρινῶν προγόνων τους¹.

Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ θεολογικοῦ ἐπιπέδου ἀπὸ τὸν Καμαριώτη δὲν ἦταν, βέβαια, ἀναιτιολόγητη. Ὁ ἴδιος ὁ Πλήθων στὴν *Περὶ νόμων συγγραφῇ* του διατυπώνει τὶς ὅποιες φιλοσοφικὲς θέσεις καὶ ἀπόψεις του σὲ ἓνα πλαίσιο θεολογικοῦ οὐσιαστικὰ προβληματισμοῦ, τὸ ὁποῖο εἶναι εὐδιάκριτο ὅχι μόνο σὲ ὅσα κεφάλαια φέρουν τὶς εὐγλωττες ἐπιγραφές «Ἐς θεοὺς τοὺς λογίους εὐχή», «Κοινὰ περὶ θεῶν δόγματα», «Περὶ θεῶν θεραπείας», «Ὑμνοὶ εἰς θεοὺς» κ.λ.π.², ἀλλὰ καὶ στὸ κεφάλαιο «Περὶ εἰμαρμένης», τὸ ὁποῖο προδημοσίευσε καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποίου ἤλεγξε στοὺς δύο *Λόγους* τοῦ ὁ Καμαριώτης ὠθούμενος, ὅπως παρατηρεῖ, ἀπὸ τὸν «ὕπερ εὐσεβείας ζῆλον, καὶ αὐτῆς ἀληθείας»³. Ἀς σημειωθεῖ δὲ ὅτι καὶ ὡς πρὸς τὴ διολίσθηση σὲ φράσεις, ποὺ προσβάλλουν τὴν ἀξιοπρέπεια καὶ τὴν τιμὴ τῆς προσωπικότητος ἢ τὴ μνήμη ἄλλων φιλοσόφων, προηγήθηκε τοῦ Καμαριώτη ὁ Πλήθων, ὁ ὁποῖος δὲν δίστασε - ἰσχυριζόμενος μάλιστα πῶς «οὐδὲ τὸν συκοφάντην ἀντισυκοφαντεῖν εὐαγὲς εἶναι»⁴ - νὰ χαρακτηρίσει ἀκόμη καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὡς γελοῖο, ὡς ψευδόμενο καὶ ὡς «περὶ τὰ μέγιστα ἀμαθῆ»⁵. Πιὸ ὀξύς στὴ διολίσθησή του ἐμφανίζεται, βέβαια, στὸ ἔργο

1. Γιὰ τὸ φιλοσοφικὸ γίνεσθαι τῶν μέσων τοῦ ἐλληνικοῦ 15ου αἰῶνα πρβλ. πρῶχειρα Νίκου Κ. Ψημμένου, *Ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ 1821 - Ἀνθολογία κειμένων μὲ εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια*. Τόμος Α': *Ἡ κυριαρχία τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ - Προκορυδαλικὴ καὶ κορυδαλικὴ περίοδος*, ἐκδόσεις «Γνώση», Φιλοσοφικὴ καὶ πολιτικὴ βιβλιοθήκη ἀρ. 26, σσ. 53-60. Πρβλ. ἐπίσης Κώστα Θ. Πέτσιου, *Ἡ «Περὶ φύσεως» συζήτηση στὴ νεοελληνικὴ σκέψη - Ὅψεις τῆς φιλοσοφικῆς διερεύνησης ἀπὸ τὸν 15ο ὡς τὸν 19ο αἰῶνα*, Ἰωάννινα 2003, σσ. 23-56.

2. *Περὶ νόμων συγγραφῇ*, δ.π., σ. 44, 44-56, 58-62 καὶ 202-228.

3. *Λόγοι*, δ.π., σ. 116.

4. Γεωργίου Γεμιστοῦ, «Περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται» (ἐκδοσὴ Β. Lagarde), *Byzantion* 43/1973, σ. 321 (στ. 16).

5. Πρβλ. δ.π., σ. 331, στ. 16: «Γελοῖος δ' ἐστὶ καὶ ζῶα μὲν τιθέμενος τὰ ἄστρα.»

του *Πρὸς τὰς ὑπὲρ Ἀριστοτέλους Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου ἀντιλήψεις*, στὸ ὁποῖο προσπάθησε νὰ ἀνασκευάσει τὴν ἀνασκευή τῶν ἐρμηνευτικῶν θέσε-
 ὶν του γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸν ἀναφε-
 ρόμενο στὸν τίτλο μετέπειτα πρῶτο Οἰκουμενικὸ Πατριάρχῃ τῶν χρόνων
 τῆς Τουρκοκρατίας Γεννάδιο. Στὴν προσπάθειά του αὐτὴ ὁ Πλήθων δὲν ἐ-
 φείσθη ἄκρως προσβλητικῶν γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν τιμὴ τοῦ συγ-
 γραφέα τοῦ *Κατὰ τῶν Πλήθωνος ἀποριῶν ἐπ' Ἀριστοτέλει* ἔργου¹. Ἐνδει-
 κτικὲς ὡς πρὸς αὐτὸ εἶναι οἱ φράσεις - κρίσεις «πρὸς γὰρ τοῖς ἄλλοις σοι
 κακοῖς καὶ τὸ ψεῦδος προχειρότατον», «ἀλλὰ καὶ τὰ ἐλθόντα (συγγράμμα-
 τα τοῦ Σχολαρίου, Ν.Κ.Ψ.) ἱκανὰ ἐμφῆναι σου τὴν ἀμαθίαν καὶ τῆς γε δια-
 νοίας τὸ σαθρόν», «σύ γὰρ πρὸς τῇ κακοηθείᾳ καὶ τὴν διάνοιαν ἀμβλὺς ...
 καὶ ἀμαθής, καὶ ταῦτα ἐν αὐτοῖς τοῖς Ἀριστοτέλους, ἐν οἷς δὴ σύ εἶναι τις
 αὐχεῖς», «οὐ γὰρ σὲ Γοργῶ τινὰ οὐσαν ἴσμεν, ἀλλὰ Μορμῶ παιδί' ἄττα δε-
 δίττεσθαι δυναμένην»² κ.λ.π.

Οἱ διολισθήσεις τοῦ Πλήθωνα καὶ τοῦ Καμαριώτη σὲ φράσεις - κρί-
 σεις, ποὺ στὴ θεώρηση τῆς σύγχρονης φιλοσοφικῆς ἱστοριογραφίας ἰσοδου-
 ναμοῦν ἀσφαλῶς μὲ ὑβρις, ὥσο κι ἂν συγγενέουν μεταξὺ τους ἐξαιτίας κυ-
 ρίως τῆς ὀξύτητάς τους, διαφέρουν, ὀφείλουμε νὰ παρατηρήσουμε, καὶ ὡς
 πρὸς τὸ ἐπίπεδο, στὸ ὁποῖο ἀναπτύσσονται, καὶ ὡς πρὸς τὸν στόχο, γιὰ τὴν
 ἐπίτευξιν τοῦ ὁποίου ἄλλωστε διατυπώθηκαν. Ὁ Πλήθων ἀκολουθώντας
 τὴν σημεῖο πρὸς σημεῖο ἀνασκευή τῶν θέσεῶν του γιὰ τὸν Πλάτωνα καὶ
 γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸν Σχολάριο προσπαθεῖ ἐπίσης σημεῖο πρὸς ση-
 μεῖο νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἰσχὺ τῶν θέσεῶν του παραθέτοντας πρῶτα κα-
 τὰ λέξιν τίς κατὰ τὴ γνώμη του ἔωλες βασικὲς παρατηρήσεις - ἀντιρρήσεις
 τοῦ Σχολαρίου, προσφεύγοντας στὴ συνέχεια στὶς γνωστὲς μας φράσεις -
 κρίσεις γιὰ τὴν ἱκανότητα τοῦ τελευταίου νὰ κατανοήσῃ μὲ ἐπάρκεια συγ-
 κεκριμένες διδασκαλίες τῶν δύο ἀρχαίων φιλοσόφων καὶ προβάλλοντας,
 τέλος, τὰ ἐπιχειρήματα, ποὺ καὶ πάλι κατὰ τὴ γνώμη του καταδείκνυαν πε-
 ρίτρανα τὴν ὀρθότητα τῶν ὅσων ἰσχυρίστηκε στὴν περίφημη διάλεξιν τῆς
 Φερράρας τὸ ἔτος 1439 μὲ θέμα *Περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα δια-*

Σελ. 334, στ. 27-28: «Πρῶτον μὲν οὖν ἐκεῖνο ἐλεγχτέον ψευδόμενον αὐτόν.» Σελ. 342,
 στ. 28-30: «Πῶς γὰρ οὐ περὶ τὰ μέγιστα ἀμαθὴς Ἀριστοτέλης, συχνῶν τε ἄλλων ὧν
 ἔφαμεν ἕνεκα καὶ μάλιστα τε καὶ μεγίστου, τῆς τῶν αἰδίων οὐσιῶν οὐ παραγωγῆς...».

1. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο, στὸ ὁποῖο ὁ Γεννάδιος ἀνασκευάζει τίς θέσεις τοῦ Πλή-
 θωνα. Περιλαμβάνεται στὸν τέταρτο τόμο τῶν *Ἀπάντων τῶν εὐρισκομένων* του (Πα-
 ρίσι 1935, σσ. 1-116).

2. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, «Πρὸς τὰς ὑπὲρ Ἀριστοτέλους Γεωρ-
 γίου τοῦ Σχολαρίου ἀντιλήψεις», *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τ. 160, στ. 981 Α, 981 D-982
 Α καὶ 984 D.

φέρεται¹. "Ετσι ή διολίσθησή του στις άρνητικές για τόν Σχολάριο φράσεις - κρίσεις συντελείται σέ φιλοσοφικό - άκριβέστερα: σέ ιστορικοφιλοσοφικό - επίπεδο και ή στόχευσή του ύπηρετεϊ άμεσα τήν άποκατάσταση τής φήμης του ως δεινοῦ γνώστη και έρμηνευτῆ τοῦ έργου τοῦ Πλάτωνα και τοῦ 'Αριστοτέλη².

Ο Καμαριώτης, αντίθετα, διολισθαίνει στή φιλοτέχνηση μιᾶς άκρως άρνητικῆς εικόνας για τόν Πλήθωνα όχι, όπως άλλωστε έχουμε κιόλας επισημάνει, παραθέτοντας από τήν πρώτη σελίδα τοῦ έργου του τίς κατ' αὐτόν λανθασμένες άπόψεις περι εἰμαρμένης και άνασκευάζοντάς τες στή συνέχεια με επιχειρήματα, αλλά κινούμενος σέ θεολογικό και όχι σέ φιλοσοφικό ή ιστορικοφιλοσοφικό επίπεδο φροντίζει πρὶν άπ' όλα νά πείσει τούς άναγνώστες τῶν *Λόγων* του για τόν κίνδυνο ποῦ διατρέχουν «εἰ τις αὐτῷ (τῷ Πλήθωνι, Ν.Κ.Ψ.) προσέχειν αἰροῦτο»³. Ο έλεγχος τῶν άπόψεων τοῦ Πλήθωνα μετατίθεται ἔτσι σέ μία δεύτερη φάση, ένῳ ή άξιοπιστία τοῦ έλέγχου φαίνεται νά έξαρτᾶται από τὸ κατὰ πόσον οἱ άναγνώστες τῶν *Λόγων* έχουν πεισθεῖ για τήν επικινδυνότητα τῶν ὅσων γενικά ὁ εἰσηγητῆς τῶν άπόψεων αὐτῶν έχει διατυπώσει για ὁποιοδήποτε, έννοεῖται, ζήτημα.

Η άπόφαση τοῦ Καμαριώτη νά άμαυρώσει τήν εἰκόνα τοῦ αντιπάλου πρὶν άπό τόν έλεγχο τῶν άπόψεων του άνάγεται προφανῶς στήν άδιαφιλονίκητη άποτελεσματικότητα τέτοιου είδους μεθόδων για άνάλογα έγχειρήματα μεταξύ τῶν μελῶν τοῦ χριστεπώνυμου πληρώματος τῆς 'Εκκλησίας, ταυτόχρονα ὅμως μᾶς άποκαλύπτει και τόν έντονο ζήλο του για τήν «ἐπίλυση» τοῦ περι εἰμαρμένης προβλήματος ως ένός πρώτιστα θεολογικοῦ και δευτερευόντως φιλοσοφικοῦ προβλήματος. Γι' αὐτὸ και ὅταν προβαίνει στόν

1. Για τή σημασία τῆς διάλεξης αὐτῆς πρβλ. Χρίστου Σπ. Σολδάτου, *Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων*, έκδ. Γρηγόρη, 'Αθήνα 1973, σσ. 190-208. Πρβλ. επίσης τὰ πρακτικά τοῦ διεθνoῦς συμποσίου Σπάρτης (26-28 Σεπτεμβρίου 1985) με θέμα *Πλατωνισμός και 'Αριστοτελισμός κατὰ Πλήθωνα*, "Ιδρυμα έρεῦνης και έκδόσεων νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, Έρευναι άρ. 2, 'Αθήνα 1987, ιδιαίτερα τίς εἰσηγήσεις τοῦ Δημητρίου Κούτρα (σσ. 107-117: «Φύση και τέχνη στὸ έργο τοῦ Πλήθωνος *Περὶ ὧν 'Αριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται*»), τοῦ Λάμπρου Κουλουμπαρίτη (σσ. 125-131: «Κόσμος και κίνηση στὸ *Περὶ ὧν 'Αριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται*») και τοῦ Λεωνίδα Μπαρτζελιώτη (σσ. 133-143: «Κριτική και άντικριτική τῆς περι ιδεῶν θεωρίας τῶν Πλατωνικῶν»).

2. Χαρακτηριστική ως πρὸς αὐτὸ εἶναι ή άναφορά του στήν άναγνώριση τῆς ὀρθότητας τῆς δικῆς του έρμηνείας «χωρίου τινός» από τόν 'Ιταλὸ φιλόσοφο Ugo Benzi (Σιένα 1376 - Φερράρα 1439). Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, *δ.π.*, στ. 982 B-C: «Τοῦτο δ' Οὐγῶν...προτείνας ήμῖν χωρίου τινός έρμηνείαν... και φάσκων οὐκ άρέσκεσθαι τῇ έρμηνείᾳ, ἣν γάρ οὐδ' ὕγιες οὐδέν αὐτῆς, έπειδὴ τῆς παρ' ήμῶν ὕγιoῦς ἤκουσεν, άπέδέξατό τε και τῆς παρὰ σφίσι πολὺ δὴ ἔτι μᾶλλον κατέγυνω.»

3. Ματθαίου Καμαριώτου, *δ.π.*, σ. 2.

ἐλεγχο τῶν ἐπὶ μέρους ἀπόψεων τοῦ Πλήθωνα - τὶς ὁποῖες κι αὐτὸς πρῶτα παραθέτει κατὰ λέξη καὶ μετὰ προσπαθεῖ νὰ τὶς ἀνασκευάσει - ἡ ἐπιχειρηματολογία του διανθίζεται μὲ ἀπαξιωτικὲς σὲ κάθε περίπτωση φράσεις - κρίσεις, ποὺ ἀναφέρονται ἄμεσα στὶς θρησκευτικὲς προπάντων πεποιθήσεις του, ἐνῶ ἔμμεσα θέτουν ὑπὸ ἀμφισβήτηση καὶ τὴν ὅλη προσφορά του ὡς φιλοσόφου.

Κατὰ τὸν Καμαριώτη, λοιπόν, ὁ Πλήθων εἰσήγαγε «τὴν εἰμαρμένην ἐξ ἀνάγκης ... τὴν ἅπασαν τῆς ἰδίας ἀσεβείας ἰσχὺν ... πιστεύων»¹ καὶ ὑποστήριξε ὅτι «τὰ μέλλοντα ἅπαντα εἴμαρται τε ἐξ αἰῶνος καὶ τέτακται ... ὑφ' ἐνὶ τῶν πάντων βασιλεῖ Διὶ ταττόμενά τε καὶ ὀριζόμενα»² ὡς «ἀποστάτης», ποὺ διανοήθηκε «τῷ τῆς σοφίας ἀγαθῷ ἐπὶ τῷ ἑαυτοῦ κακῷ καθάπαξ χρήσασθαι»³. δέχτηκε δὲ ὁ «ἀθεώτατος» τὴν «ἀμεταβλησίαν» τῶν θεῶν του «περὶ τὰ σφίσιν ὑπὲρ τῶν μελλόντων ἐγνωσμένα», τὴν ὁποία, ὥπως παρατηρεῖ ὁ Καμαριώτης, «καὶ ἡμεῖς αὐτῷ καθ' ἑτερόν τινα συνομολογήσομεν τρόπον», ὅμως οἱ θεοὶ τοῦ Πλήθωνα δὲν εἶναι θεοί, ἀφοῦ «οὐπου ... πλῆθος, ἀνάγκη καὶ διαφορὰν εἶναι» καὶ οὐπου διαφορὰ ἔχει καὶ τὸ «ἀναιρετικόν» τῆς «ἀπλότητος καὶ τελειότητος», ποὺ ἀποτελοῦν τὰ κατεξοχὴν βασικὰ γνωρίσματα τοῦ θεοῦ⁴.

Ἄλλωστε, ὑπογραμμίζει ὁ Καμαριώτης, «τὴν περὶ τῆς εἰμαρμένης πονηροτάτην καὶ ἀσεβεστάτην Πλήθωνος ἀποτρεπόμενοι παντάπασι δύξαν» δὲν φοβόμαστε μήπως «συνανέλωμεν καὶ τὴν πρόνοιαν»⁵. Μπορεῖ ὁ Πλήθων νὰ διατείνεται ὅτι «κινδυνεύουσι ... οἱ τὴν περὶ τῶν ἐσομένων ἀνάγκην τε καὶ εἰμαρμένην ἀναιροῦντες, ἢ καὶ τῆς προνοίας τῶν τῇδε ἐκβάλλειν τοὺς θεοὺς, ἢ καὶ τὴν τῶν χειρόνων αὐτοῖς αἰτίαν ἀντὶ τῶν ἐκ τῶν δυνατῶν βελτίστων περιάπτειν»⁶, ὅμως γιὰ τὸν Καμαριώτη ἰσχύει «τὸ ἀνάπαλιν»: «μὴ τὴν εἰμαρμένην τιθέντες, ἑαυτοὺς ἀποσχοινίσωμεν τῆς προνοίας, ἀνάγκη δουλεύοντες καὶ εἰμαρμένη», ἀφοῦ «ἄλλος γὰρ δὴ λόγος εἰμαρμένης, καὶ ἄλλος προνοίας»⁷. Καὶ διαφέρουν οἱ λόγοι τῶν δύο αὐτῶν ἐννοιῶν στὸ βαθμὸ ποὺ «τὸ μὲν γὰρ οἶον προνοεῖν ἐστὶ, ταυτὸν δ' εἰπεῖν ἐνεργεῖν· τὸ δ' οἶον εἰρμῷ τινι οὕτως ἔχειν, ταυτὸν δ' εἰπεῖν πάσχειν»⁸.

Ὁ Πλήθων σφάλει καὶ ὅταν ἰσχυρίζεται πῶς «εἰ μὴ ὥριστο τὰ μέλλοντα, οὐδ' ἂν προεγινώσκετο, οὐ μόνον γε οὐχ ὑπ' ἀνθρώπων, ἀλλ' οὐδ' ὑπὸ

1. "Ο.π., σ. 10.

2. "Ο.π., σ. 8 κ.έ. Πρβλ. καὶ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, *Περὶ νόμων συγγραφή* (στὸ ἐξῆς: *Νόμων συγγραφή*), δ.π., σ. 66.

3. Ματθαίου Καμαριώτου, δ.π., σ. 30.

4. "Ο.π., σ. 36 κ.έ. Πρβλ. καὶ Γεωργίου-Πλήθωνος, δ.π., σ. 64.

5. Ματθαίου Καμαριώτου, δ.π., σ. 52.

6. "Ο.π., Πρβλ. καὶ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, δ.π., σ. 64 κ.έ.

7. Ματθαίου Καμαριώτου, δ.π., σ. 54.

8. "Ο.π.

τῶν θεῶν ἂν οὐδενός»¹. Ὁ ἰσχυρισμός του ἀνάγεται κατὰ τὸν Καμαριώτη καὶ πάλι στὴ μὴ διαφοροποίηση δύο ἐννοιῶν - τῆς ἐννοίας τοῦ ὀρισμοῦ καὶ τῆς ἐννοίας τῆς πρόγνωσης: «ταυτὸν ... βούλοιτ' ἂν (ὁ Πλήθων, Ν.Κ.Ψ.) αὐτὰ εἶναι· ἀλλ' οὐ ταυτὸν ἐστὶ· τὸ μὲν γὰρ ὠρίσθαι ταυτὸν εἶναι τῷ ὑπ' αἰτίαν τετάχθαι...τὸ δὲ προγινώσκειν οὐ τοιοῦτον· οὐ γάρ εἴ τι προγινώσκει τι, καὶ αἴτιον τοῦτο τοῦ προγινωσκομένου.»² Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς «ὁ θεὸς πάντα μὲν οἶδεν, οὐ πάντα δὲ ὀρίζει»³. Ὁ ἴδιος ὁ Πλήθων «οἶδε», βέβαια, τόσο «τὸν αὐτοῦ ... Θεὸν Δία ... καὶ τοι οὐχ ὠρίσται μόνος τῶν ἀπάντων» ὥς καὶ «τὴν εἰμαρμένην, τὴν ... πάντα ὀρίζουσιν, αὐτὴν δὲ ὀριζομένην ὑπ' οὐδενός» καὶ ἐπομένως «πάντῃ πάντως ἀόριστον οὔσαν» - ἐκτὸς ἂν τῇ δεχτεῖ κανεῖς ἀπλῶς ὡς «ἀνάπλασμα» τῆς διανοίας τοῦ Πλήθωνα, δηλαδὴ ὡς «τινα τραγέλαφον, ἢ χίμαιραν, ἢ τι τῶν παραπλησίων»⁴.

Καὶ τὰ «περὶ τοῦ διατιθέναι τε καὶ διατίθεσθαι», ποὺ καταγράφονται στὸ «Περὶ εἰμαρμένης» κεφάλαιο τῆς *Νόμων συγγραφῆς*⁵, χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν Καμαριώτη ὡς μὴ «ἐγκαίρως φιλοσοφηθέντα», τὰ ὁποῖα μάλιστα «οὐδὲν ἔχει κοινὸν ἡμῖν τε καὶ Πλήθωνι»⁶. Οἱ ἐννοιες «διατιθέναι» καὶ «διατίθεσθαι», μὲ τίς ὁποῖες ἐπιχειρεῖται νὰ καταδειχθεῖ πῶς οἱ «θεοὶ ἴσασι δῆπου τὰ ἐσόμενα»⁷, ἐρεῖδονται κατὰ τὸν Καμαριώτη στὴ σύλληψη τοῦ θεοῦ ὅχι ὡς «ἀπαθοῦς», ὅπως «ἡμεῖς... πρεσβεύομεν», ἀλλὰ ὡς «οὐκ ἀπαθοῦς»⁸. Στὸ κείμενό του ὁ Πλήθων δὲν ἀναφέρεται ἀσφαλῶς στὸ «οὐκ ἀπαθές» τοῦ θεοῦ, ὅμως γιὰ τὸν ἐπικριτὴ του «ἀνάγκη, μὴ ἂν ἄλλως ἔχειν αὐτό», ἀφοῦ δεχόμενος κανεῖς τὸ θεῖον ὡς «πληθυνόμενόν τε καὶ εἰς πολλὰ κατακερματιζόμενον» καταλήγει στὴν ἀναγνώριση τουλάχιστον τῶν «παρὰ τὸν Δία» ὡς δούλων «εἰμαρμένης τε καὶ Διός»⁹. Καὶ «ὅ... δοῦλον, τοῦτο οὐκ ἀπαθές ἐστὶ», παραρατῆρεῖ ὁ Καμαριώτης¹⁰.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἰσχὺ ἢ τὴν μὴ ἰσχὺ τῆς παρατήρησης αὐτῆς καὶ κατ' ἐπέκταση ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὀρθότητα ἢ τὴ μὴ ὀρθότητα τῆς ἐρμηνευτικῆς ἀπόδοσης τῆς ἀπόπειρας τοῦ Πλήθωνα νὰ καταδείξει πῶς οἱ «θεοὶ ἴσασι δῆπου τὰ ἐσόμενα», οἱ ἐννοιες «διατιθέναι» καὶ «διατίθεσθαι» χρησιμοποιήθηκαν στὴ συνέχεια ἀπὸ τὸν Καμαριώτη ὡς ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος

1. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 68· Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 60.

2. Ὁ.π., σ. 62.

3. Ὁ.π.

4. Ὁ.π., σ. 62 κ.ε.

5. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π.

6. Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 86.

7. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 68.

8. Πρβλ. Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π.: «ἀπαθές γὰρ ἡμεῖς τὸ θεῖον πρεσβεύομεν... Πλήθωνι δὲ τὸ θεῖον οὐκ ἀπαθές.»

9. Ὁ.π.

10. Ὁ.π., σ. 88.

τῆς ἐπιχειρηματολογίας του γιὰ τὴν ἀνασκευὴ μιᾶς ἀκόμη θέσης τοῦ ἀντιπάλου του. Πρόκειται γιὰ τὴν «ἄλογον» κατὰ τὴ γνώμη του θέση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «τῷ ὠρισμένῳ τῆς τοῦ Θεοῦ γνώσεως, τὸ ὠρισμένον ἐπεσθαι τῶν ἐσομένων καὶ ἀναγκαῖον»¹ - μία θέση, τὴν ὁποία καὶ ἀνασκευάζει ὑπενθυμίζοντας ὅτι «ἐκεῖνος» μὲν, δηλαδὴ ὁ Πλήθων, εἶναι «ὑπὲρ τὸ διατιθέναι ... ἡμεῖς δὲ ἐν τῷ διατίθεσθαι», διατυπώνοντας τὸ ἐρώτημα «πῶς οὖν τὸ ἐν τῷ διατίθεσθαι καὶ πάσχειν, κοινωνήσῃ τῷ καὶ τοῦ διατιθέναι ὑπερανωκισμένῳ» καὶ χαρακτηρίζοντας «ταῦτα» ὡς «λῆρον» χωρὶς «ὑγιᾶς οὐδὲ ἓν» καὶ τὴν «τοιαύτην τεχνολογίαν» ὡς «ἀσεβείας ἀνάμεστον»².

Τὴν ἴδια γραμμὴ πλεύσης ἀκολουθεῖ ὁ Καμαριώτης καὶ στὴν ἀνασκευὴ τῆς, ὅσο γνωρίζουμε, τελευταίας προσπάθειας τοῦ Πλήθωνα νὰ τεκμηριώσῃ τὴν «τοιαύτην τεχνολογίαν» του, δηλαδὴ τὴν «περὶ εἰμαρμένης» διδασκαλία, προσφεύγοντας στὸν «ἄφυκτόν τε καὶ ἀναπόδραστον» τῶν «προμεμαθηκόντων τὰ ἐσόμενα» καὶ τῶν «πειρωμένων διαφυγεῖν ... τὰ πεπρωμένα»³. Μετὰ τὴν προβολὴ τῶν δικῶν του ἀπόψεων, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες «οὐκ ἀνάγκη, εἰ προεγνωσμένοις τισί ... εἰμαρμένη πάντα εἶναι καὶ πεπρωμένα»⁴ καὶ «πάντως ὅσοι τὰ προεγνωσμένα διαφυγεῖν πειρῶνται» δὲν «περιπίπτουσιν πάντες αὐτοῖς»⁵, ὁ Καμαριώτης - ὁλοκληρώνοντας τὴν κριτικὴ του στὴν «θεοποιία» τοῦ Πλήθωνα καὶ ταυτόχρονα τὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς δύο Λόγους του - δὲν παραλείπει νὰ ἀναφερθεῖ στὸν ἀντίπαλό του ὡς «ὑψηγῆτήν» ἐνὸς «δεινοῦ ... πάθους», τοῦ ὁποίου τὴν «θεοπλασίαν» ἐρμηνεύει ὡς ἐπακόλουθο τῆς «παρὰ τοῦ αὐτοῦ διεστραμμένης καὶ πονηρᾶς γνώμης, καὶ τῆς ἀληθείας ἀποστάτιδος»⁶, νὰ ἐπισημάνει ὅτι ὁ Πλάτων ὑπῆρξε ὄχι «ἡμέτερος», ἀλλὰ τοῦ «Πλήθωνος καθηγητῆς» καὶ νὰ δηλώσῃ μὲ ἔμφαση ὅτι «ἡμεῖς ἀλιέων τε καὶ σκυτοτόμων ἐσμὲν μαθηταί»⁷.

Ὡς «μαθητῆς ἀλιέων τε καὶ σκυτοτόμων» ὁ Καμαριώτης παραθέτει καὶ ἐλέγχει καὶ στὸν δεῦτερο ἀπὸ τοὺς δύο Λόγους του τὶς θέσεις τοῦ ἀντιπάλου του γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου χωρὶς, βέβαια, νὰ παραλείψῃ νὰ ἀπαριθμήσῃ καὶ πάλι πρὶν ἀπ' ὅλα τὰ κατὰ τὴν γνώμη του κύρια γνωρίσματα τῆς σκέψης γενικὰ τοῦ Πλήθωνα χρησιμοποιώντας μάλιστα ὡς ἀφετηρία του τὰ ὅσα, ὅπως γράφει, «κατὰ τὴν ἡμετέραν ἀρχούντως, ὡς οἶμαι, δύναμιν» κατέγραψε στὸν πρῶτο Λόγο του εἴτε ὡς «σοφίαν», εἴτε ὡς «ἀπόνοιαν», εἴτε ὡς «ἀσέβειαν» ἐπωφελοῦμενος «τὸ ἀσθενές

1. Ὁ.π., σ. 94.

2. Ὁ.π., σ. 98.

3. Ὁ.π. Πρβλ. καὶ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 70.

4. Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 100.

5. Ὁ.π., σ. 104.

6. Ὁ.π. Ὁ δρος «θεοποιία» ἀπὸ τῆ σ. 58.

7. Ὁ.π., σ. 106.

τοῦ λόγου» του στο «Περὶ εἰμαρμένης» κεφάλαιο τῆς *Νόμων συγγραφῆς*¹. Στὰ γνωρίσματα τῆς σοφίας, τῆς ἀπόνοιας καὶ τῆς ἀσέβειας προσθέτει τώρα τὴν ἀνοησία² καὶ τὴν ἄρνηση τοῦ «ἀληθεύειν»³, τὰ ὅποια κατὰ τὸν Καμαριώτη ἐμφανίζουν τὸν Πλήθωνα ὡς «τὰ ἔσχατα...κακουργοῦντα», ἀφοῦ ἐκδιπλώνοντας τὴν περὶ εἰμαρμένης διδασκαλία του ἐπесήμανε καὶ σχολίασε τὶς ἀντιθέσεις, ποὺ ἡ ἀποδοχὴ τῆς διδασκαλίας του ὡς ὀρθῆς συνεπιφέρει, «ὥς αὐτῷ (τῷ Πλήθωνι, Ν.Κ.Ψ.) ἔδοξεν εὐπορα εἶναι εἰς ἐπιχείρησιν»⁴.

Ἡ πρώτη ἀντίθεση, ποὺ ἐπесήμανε καὶ σχολίασε ὁ Πλήθων ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκδίπλωση τῆς διδασκαλίας του, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, ὅπως γνωρίζουμε, «τὰ μέλλοντα ἅπαντα εἰμαρταί τε ἐξ αἰῶνος καὶ τέτακται ... ὑφ' ἐνὶ τῶν πάντων βασιλεῖ Διὶ ταττόμενά τε καὶ ὀρίζόμενα»⁵, ἦταν ἡ ἐξῆς: «εἰ πάντα ὠρισταί, φαίη ἂν τις, καὶ οὐδὲν ὅ,τι μὴ καὶ ἀνάγκης μετείληφε τῶν ὄντων τε καὶ γιγνομένων, ἐκ τε τῶν ἀνθρώπων οἷχετ' ἂν ἡ ἐλευθερία, καὶ ἡ δίκη ἐκ τῶν Θεῶν.»⁶ Στὸ τί «φαίη ἂν τις» τοῦ Πλήθωνα ὁ Καμαριώτης προ-ἅπαντᾷ καταρχὴν μὲ τὴν ἐρώτηση «τῷ ἀντιθέναί τις χώρα», ἐνῶ χαρακτηρίζει ὡς περίεργη τὴν «ἐπίλυσιν τῶν ἀντιτιθεμένων»⁷. στὴ συνέχεια, ὅμως, δέχεται νὰ συζητήσῃ τὶς ἀντιθέσεις «χάριτι τῇ Πλήθωνος χαριζόμενος»⁸, ἂν καὶ εἶναι ἐκ τῶν προτέρων πεπεισμένος ὅτι «ἐκεῖνα γε ... ἀληθείας ἀπηλλοτριῶται παντελῶς»⁹.

Ἄν ἡ «ἐπίλυσις τῶν ἀντιτιθεμένων» θὰ μπορούσε πράγματι νὰ χαρακτηριστεῖ ἀπὸ κάποια σκοπιὰ ὡς περίεργη, ἢ ἐκ τῶν προτέρων διαμορφωμένη πεποιθήση τοῦ Καμαριώτη γιὰ τὴν «ἀλλοτρίωση» τῶν ἀπόψεων τοῦ ἀντιπάλου τοῦ Πλήθωνα ἀπὸ τὴν ἀλήθεια εἶναι, νομίζω, ἐνδεικτικὴ ἐνὸς μὴ φιλοσοφικοῦ τρόπου σκέψης. Ὁ Καμαριώτης, μὲ ἄλλα λόγια, αὐτοπροβάλλεται πότε ἔμμεσα καὶ πότε ἄμεσα ὡς ὁ κάτοχος μιᾶς ἀλήθειας, μὲ τῆς ὁποίας τὰ μέτρα κρίνει ἀπόψεις, ποὺ ἀποκρυσταλλώθηκαν πέρα ἀπὸ τὴ δική του ἀλήθεια. Ἀκριβέστερα: Ὁ Καμαριώτης κρίνει ὡς θεολόγος τὶς ἀπόψεις

1. *Ο.π.*, σ. 114.

2. *Ο.π.*, σ. 116: «καὶ τίς ἂν αὐτῶν ποιοῖτο λόγον λοιπόν, ἀσεβοῦντι συνασεβεῖν αἰρουμένων, καὶ συνανοηταίνειν ἀνοηταίνοντι;»

3. *Ο.π.*, σ. 118: «οὐ γὰρ οὐχ οἶόν τε, οὐδὲ βουλομένῳ λοιπόν, ἀληθεύειν, ἐκεῖνά γε καθάπαξ ἡξιωκότι, ἅπερ ἀληθείας ἀπηλλοτριῶται παντελῶς.»

4. *Ο.π.*: «νῦν δὲ καὶ περὶ αὐτὸ τοῦτο τὰ ἔσχατα φαίνεται κακουργῶν, ἄλλως τε, καὶ ὅτι οὐκ ἂν οἶόν τε ἦν οὐδὲ λόγων ὅπως οὖν πρὸς τὴν ἀντίθεσιν εὐπορεῖν, εἰ ὡς ἔδει ἀντιτεθείκει.»

5. *Ο.π.*

6. *Ο.π.*

7. *Ο.π.*, σ. 120. Πρβλ. καὶ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, *δ.π.*, σ. 70.

8. Ματθαίου Καμαριώτου, *δ.π.*

9. *Ο.π.*, σ. 118.

ἐνὸς θεολογίζοντος, ὀφείλουμε νὰ δεχτοῦμε, φιλοσόφου, τὸν ὅποιο ὁ ἴδιος φαίνεται νὰ ἀναγνωρίζει μόνον ὡς θεολόγο.

Ἔτσι ἐξηγεῖται, ἄλλωστε, καὶ ἡ συγκαταβατικὴ ὡς ἓνα σημεῖο παρατήρησή του, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἀντίθεση, ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Πλήθων διατυπώνει ἀμέσως μετὰ τὴν παρουσίαση τῆς περὶ εἰμαρμένης διδασκαλίας του, «πῇ μὲν πρὸς ἡμῶν οὐσα, πῇ δ' οὐ πρὸς ἡμῶν, παρόσον ἀντὶ Θεοῦ θεοὺς παρεισάγει»¹. Ἡ παρατήρησή του αὐτὴ μᾶς ἀποκαλύπτει καταρχὴν τὴν δογματικὴν προέλευση τῆς κριτικῆς του: Δέσμιος σχημάτων τῆς χριστιανικῆς σκέψης ὁ Καμαριώτης κρίνει ζητήματα, ποὺ τίθενται σὲ φιλοσοφικὸ πρωτίστως ἐπίπεδο, ἔχοντας ὡς μοναδικὸ καὶ γι' αὐτὸν ἀλάνθαστο μέτρο τὸ τί «πρὸς ἡμῶν» καὶ τί «οὐ πρὸς ἡμῶν». Ἡ ἴδια παρατήρηση, ὥστόσο, μᾶς ἀποκαλύπτει καὶ τὸν βαθύτερο λόγο τῆς ὀξύτητος τῆς κριτικῆς του πρὸς ὅ,τι κι ἂν εἶχε διδάξει ὁ Πλήθων: Ὁ ἀγαπημένος μαθητῆς τοῦ πρώτου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης διέγνωσε σωστὰ τὴν πρώτη στόχευση τῆς Πληθώνειας φιλοσοφίας, ποὺ πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία πρόβαλε καὶ προβάλλει ὡς προσπάθεια ἐπανασύστασης τῆς θρησκείας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων στὴν κοινωνία τῶν μακρινῶν ἀπογόνων τους καὶ μάλιστα σὲ στιγμὲς τοῦ ὁρατοῦ σὲ ὅλους κινδύνου ὑποδούλωσής τους σὲ ἀλλόγλωσσους καὶ ἀλλόθρησκους². Τὴν ἀπεγνωσμένη - ἀλλὰ, θὰ λέγαμε, καὶ ἀρκούντως γραφικὴ ἀπὸ ἱστορικὴ σκοπιὰ - προσπάθεια τοῦ Πλήθωνα θέλησε προφανῶς νὰ ἀναχαιτίσει μὲ τοὺς δύο λόγους τοῦ ὁ Καμαριώτης, ποὺ ὡς μάχιμος θεολόγος δὲν ἐφείσθη ὑβριστικῶν ἐκφράσεων προκειμένου νὰ καταδείξει ὅχι μόνον τὸ σφαλερὸν τῶν θέσεων τοῦ ἀσεβοῦς κατ' αὐτὸν ἀντιπάλου του, ἀλλὰ ταυτόχρονα νὰ ἀναδείξει καὶ τὴν ὀρθότητα τῆς δικῆς του καὶ μοναδικῆς κατὰ τὴ γνώμη του ἀλήθειας.

Ἡ ὀξύτητα τῆς κριτικῆς τοῦ Καμαριώτη δὲν συνδέεται, βέβαια, τόσο μὲ τὸν ἀναμφίβολα ἀνύπαρκτο «κίνδυνον» ἐπιστροφῆς τοῦ Γένους στὴ λατρεία τῶν δώδεκα θεῶν τῆς ἐλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος λίγο πρὶν ἀπὸ καὶ λίγο μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης, ὅσο μὲ τὴ σύλληψη τῆς ἀλήθειας ὡς δόγμα, τὸ ὅποιο, ἀντὶ νὰ ἀποτελεῖ πηγὴ ἡρεμίας, χρησιμεύει συχνότατα ὡς ἀφετηρία δραματοποιήσεων καὶ φιλοσοφικῶν ἀκόμη μὴ συμβατῶν μὲ αὐτὸ προτάσεων, ποὺ κατὰ κανόνα δὲν ἔχουν ἀπήχηση στὰ εὐρύτερα στρώματα τῆς ὅποιος κοινωνίας. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη ἡ προσπάθεια τοῦ Κα-

1. Ὁ.π., σ. 120.

2. Γιὰ τὰ κίνητρα τῆς προσπάθειας αὐτῆς τοῦ Πλήθωνα πρβλ. Δημητρίου Δέδε, «Θρησκεία καὶ πολιτικὴ κατὰ τὸν Γεώργιο Γεμιστὸ Πλήθωνα», δ.π., σσ. 426-430, καὶ "Die wichtigsten Gründe der Apostasie des Georgios Gemistos (Plethon)", δ.π., σσ. 362-365· Αἰκατερίνης Δώδου, δ.π., σσ. 145-147· Λεωνίδα Κ. Μπαρτζελιώτη, Ὁ ἐλληνοκεντρισμὸς καὶ οἱ κοινωνικοπολιτικὲς ἰδέες τοῦ Πλήθωνα, Ἀθήνα 1989, σσ. 36-42.

μαριώτη νὰ «ἀναχαιτίσει» τὴν ἀπεγνωσμένη καὶ γραφικὴ ὡς ἓνα σημεῖο προσπάθεια τοῦ Πλήθωνα νὰ ἐπαναφέρει στὸ Γένος τὴ λατρεία τοῦ δωδεκάθεου, θὰ πρέπει νὰ ἐκτιμηθεῖ ὅχι ἀσφαλῶς ὡς ἐξίσου ἀπεγνωσμένη, ἀφοῦ τέτοιος «κίνδυνος» δὲν ὑπῆρχε, ἀλλὰ ὡς ἐξίσου γραφικὴ.

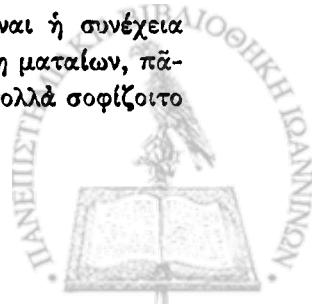
Γραφικὴ ἢ μὴ γραφικὴ ἡ προσπάθεια εἴτε τοῦ Πλήθωνα εἴτε τοῦ Καμαριώτη εἴτε καὶ τῶν δύο ἀνδρῶν, ἡ ἐκ μέρους τους προσέγγιση τῆς ἔννοιας τῆς εἰμαρμένης δὲν παύει νὰ ἀποτελεῖ δεῖγμα μετατόπισης - ἂν ὅχι ἐκτροπῆς - ἐνὸς προβλήματος ἀπὸ αὐστηρὰ φιλοσοφικὸ σὲ αὐστηρὰ θεολογικὸ ἐπίπεδο. Κι ὅσο κι ἂν ἀκούγεται παράξενα, ἡ μετατόπιση αὐτὴ ὀφείλεται κυρίως στὸν θεολογοῦντα φιλόσοφο καὶ ὅχι στὸν φιλοσοφοῦντα θεολόγο: 'Ο Πλήθων εἶναι αὐτός, ποὺ ἄρθρωσε τὸν φιλοσοφικὸ λόγον τοῦ στὸ ὄνομα τῶν δώδεκα θεῶν τῆς ἀρχαιότητος, μὲ τοὺς ὁποίους συνέδεσε μάλιστα καὶ τὴν ἔννοια τῆς πρόνοιας, ποὺ παρὰ τὴ στωϊκὴ προέλευσή της¹ βρῆκε τὴν τελικὴ ἀποκρυστάλλωση τοῦ περιεχομένου της στὴ χριστιανικὴ θεολογικὴ σκέψη ὡς *providentia*². 'Ετσι, στὴν ἀρχὴ τοῦ «Περὶ εἰμαρμένης» κεφαλαίου τῆς *Νόμων* συγγραφῆς τοῦ ἐπεσήμανε, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὅτι «οἱ περὶ τῶν ἐσωμένων ἀνάγκη καὶ εἰμαρμένην ἀναιροῦντες» κινδυνεύουν «καὶ τῆς προνοίας ὅλως τῶν τῆδε ἐκβάλλειν τοὺς θεούς»³, ποὺ κάθε χριστιανὸς εὐκολὰ θὰ μπορούσε νὰ «διαβάσει» ὡς «τῆς προνοίας ὅλως τῶν τῆδε ἐκβάλλειν τὸν Θεόν». Γι' αὐτὸ ἴσως καὶ ὁ Καμαριώτης πρόσθεσε στὴ γνωστὴ μας παρατήρησή του «πῇ μὲν πρὸς ἡμῶν οὔσα, πῇ δ' οὐ πρὸς ἡμῶν» τὴ φράση «παρόσον ἀντὶ Θεοῦ θεοὺς παρεισάγει»⁴.

1. Πρβλ. Myrto Dragona-Monachou, *The Stoic Arguments for the Existence and the Providence of the Gods*, ἔκδοση τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου ἀρ. 32, Ἀθήνα 1976, σσ. 131-159, 227-230 καὶ 244-261. Ἑλένης Καραμπατζάκη-Περδίκη, 'Ο Ποσειδώνιος καὶ ἡ ἀρχαία Στοά - Συμβολὴ στη μελέτη τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας, Ἰωάννινα 1998, σσ. 75-104.

2. Πρβλ. Βασιλείου Χ. Ἰωαννίδου, 'Ο Ἀπόστολος Παῦλος καὶ οἱ Στωϊκοὶ φιλόσοφοι - Αἱ ιδέαι αὐτῶν περὶ θεοῦ προορισμοῦ καὶ περὶ ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας, Ἀθήνα 19572, ἰδιαίτερα σσ. 167-204 (: «Παραβολὴ τῶν περὶ θεοῦ προορισμοῦ ιδεῶν τοῦ Ἀπ. Παύλου καὶ τῶν Στωϊκῶν»). Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς πρόνοιας στὴ βυζαντινὴ σκέψη πρβλ. Λίνου Γ. Μπενάκη, Βυζαντινὴ φιλοσοφία: Κατάφαση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου ('αὐτεξούσιον') καὶ ἀναγωγὴ τῆς ἀναγκαιότητος στὴν βούληση καὶ δύναμη τοῦ Θεοῦ ('θεία πρόνοια'), *Πρακτικὰ ε' διεθνοῦς ἀνθρωπιστικοῦ συμποσίου Ἀθηνῶν - Πηλίου* 1981, Ἀθήνα 1984, σσ. 163-175 καὶ «Ἐλευθερία καὶ ἀναγκαιότητα στὴν βυζαντινὴ φιλοσοφία», *Δωδώνη*, μέρος τρίτο, τόμος ΚΕ', Ἰωάννινα 1996, σσ. 202-220 (ἀντιφώνηση κατὰ τὴν ἀναγόμευσή του σὲ ἐπίτιμο διδάκτορα φιλοσοφίας ἀπὸ τὸ Τμῆμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικῆς καὶ Ψυχολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων στίς 13 Δεκεμβρίου 1995).

3. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 64 κ.έ.

4. Πρβλ. Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 120. Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ συνέχεια τῶν δύο παραθεμάτων: «εἰ δὲ Θεός, καὶ ὁ ἀληθής, ἀντὶ θεῶν μεταλειφθεῖη ματαίων, πᾶσά τε πρὸς ἡμῶν ἔσται, καὶ τὸ ἄλυτον ἔξει μεθ' ἑαυτῆς, κἂν εἰ Πλήθων πολλὰ σοφίζοιτο μάτην.»

Στὴν τελευταία αὐτὴ φράση θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ ἀναγνωρίσουμε ὄχι ἀπλῶς τὴν ἀφορμὴ ἢ καὶ τὴν αἰτία ἐνασχόλησης τοῦ εὐσεβοῦς Καμαριώτη μὲ τὸν ἄσεβῃ Πλήθωνα, ἀλλὰ καὶ τὸ κεντρικὸ σημεῖο τῆς ἀγεφύρωτης τελικῆς διαφοροποίησης τῶν δύο τρόπων θεολογικῆς σκέψης, ποὺ αὐτοὶ ἐκπροσωποῦν - τῆς ἐδραιωμένης πλέον σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση χριστιανικῆς, ποὺ προβάλλει ὡς ὁ μόνος κάτοχος τῆς μόνης ἀποκεκαλυμμένης ἀπὸ τὸν Θεὸ ἀλήθειας, καὶ τῆς ἀρχαιοελληνικῆς, ποὺ περισσότερο ὡς μακρινὴ ἀνάμνηση παρὰ ὡς ζῶσα δύναμη ἐμφανίζεται καὶ πάλι πῶς ξέρεи νὰ ἀναζητᾷ τὴν ἀλήθεια στὶς ποικίλες μορφές τοῦ θεοῦ, τὸ ὁποῖο καὶ προσεγγίζει κυρίως μὲ τὴν ἔννοια τῆς εἰμαρμένης καὶ ὅποιες ἄλλες ἔννοιες τὴν συνοδεύουν ἀποσαφηνίζοντάς τὴν.

Ἡ πρώτη ἔννοια, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀποσαφηνίσουμε ἐν μέρει τὴν εἰμαρμένη καὶ ἔτσι νὰ προσεγγίσουμε τὸ θεῖο στὴν πληθύνεια ἐκφάνση τοῦ δωδεκάθεου εἶναι κατὰ τὸν Καμαριώτη ἡ πρόνοια, τὶς πτυχές τῆς ὁποίας ἐκδιπλώνει στὴ συνέχεια θέτοντας κάποια ἐρωτήματα καὶ ἀπαντώντας τα κατὰ τρόπο ποὺ μᾶς ἀποκαλύπτει «πῇ ... πρὸς ἡμῶν» καὶ «πῇ ... οὐ πρὸς ἡμῶν» ἡ ἀντίθεση - ἐπισήμανση τοῦ ἴδιου τοῦ Πλήθωνα πῶς ἂν δεχτοῦμε ὅτι τὰ «πάντα ὥρισται», τότε «ἐκ τε τῶν ἀνθρώπων οἶχετ' ἂν ἡ ἐλευθερία» καὶ «ἡ δίκη ἐκ τῶν Θεῶν». Στὸ πρῶτο ἐρώτημά του ὁ Καμαριώτης ἐπαναλαμβάνει οὐσιαστικὰ τὸ «φαίη ἂν τις» τοῦ Πλήθωνα ἀντικαθιστώντας, ὡστόσο, τὴν ἔννοια «δίκη» μὲ τὴν ἔννοια «πρόνοια», ἀπὸ τὴν ὁποία, ὅπως σημειώσαμε ἤδη στὴν προτελευταία παράγραφο τοῦ κειμένου μας, «ἐκβάλλουν» τοὺς θεοὺς ὅσοι «ἀναιροῦν» τὴν «περὶ τῶν ἐσωμένων ἀνάγκην καὶ εἰμαρμένην». Ὁ Καμαριώτης, δηλαδή, ἀναρωτιέται: «εἰ ἔστιν εἰμαρμένη, καὶ τὰ μέλλοντα πάντα εἴμαρται τε καὶ ὥρισται», ὄχι «ποῦ τὸ ἀγαθὸν τῆς δίκης τῶν Θεῶν» ἢ ἔστω τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ «ποῦ τὸ ἀγαθὸν τῆς προνοίας»¹.

Εἶναι φανερό ὅτι μὲ τὴν ἀντικατάσταση τῆς «δίκης» ἀπὸ τὴν «πρόνοια» καὶ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς πρόνοιας ὡς ἀγαθοῦ ὁ Καμαριώτης ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσει τὴν ἀντίθεση - ἐπισήμανση τοῦ Πλήθωνα στὴν περὶ εἰμαρμένης διδασκαλία του μὲ τὰ μέτρα τῆς δικῆς του σκέψης - ὄχι διατηρώντας ὡς ἀφετηρία τῆς κριτικῆς του τὴν ἀρχαιοελληνικὴ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό της ἔννοια τῆς δίκης, ἀλλὰ εἰσάγοντας τὴν ἔννοια τῆς πρόνοιας στὴ χριστιανικὴ της, ἐννοεῖται, ἐκδοχή. Προβαίνει, μὲ ἄλλα λόγια, σὲ ἀλλαγὴ τοῦ ἐρμηνευτικοῦ πλαισίου βοηθούμενος, ὀφείλουμε νὰ προσθέσουμε, καὶ ἀπὸ τὸ «ἀσθενὲς τοῦ λόγου» τοῦ ἀντιπάλου του, ὁ ὁποῖος κατὰ τὰ φαινόμενα δὲν φρόντισε οὔτε τοὺς ὅρους «δίκη» καὶ «πρόνοια» νὰ ἀποσαφηνίσει οὔτε τὶς μεταξὺ τους σχέσεις μὲ ἀκρίβεια νὰ ὀριοθετήσει.

1. Ὁ.π.: «εἰ ἔστιν εἰμαρμένη, καὶ τὰ μέλλοντα πάντα εἴμαρται τε καὶ ὥρισται, ποῦ τὸ ἀγαθὸν τῆς προνοίας;»

Στὸ φῶς τῆς πρόνοιας ὡς ἐρμηνευτικοῦ πλαισίου ἢ κριτικῆ τοῦ Καμαριώτη ἐκτυλίσσεται χωρὶς λεπτεπίλεπτες διαφοροποιήσεις: Τὸ «ἄξύμβλητον» τῆς εἰμαρμένης καὶ τῆς πρόνοιας, τὶς ὁποῖες ὁ Πλήθων «εἰς ταυτὸν συνάγει»¹, ἀποδεικνύεται μὲ τὴ διατύπωση τοῦ ὑπεραπλουστευτικοῦ ἐρωτήματος «πῶς» μπορεῖ νὰ εἶναι «ἀγαθὸς ὁ Θεός, καὶ ὑπεράγαθος, καὶ παντὸς ἀγαθοῦ αἷτιος καὶ μόνος ἀληθῶς αἷτιος», ἂν, ἐννοεῖται, δὲν προνοεῖ γιὰ τὰ τοῦ κόσμου τούτου². Ἡ πίστη τοῦ εὐσεβοῦς Καμαριώτη στὴν ἀγαθότητα τοῦ δικοῦ του Θεοῦ προάγεται, δηλαδὴ, σὲ φιλοσοφικὸ ἐπιχείρημα καὶ μάλιστα σὲ ἐπιχείρημα ἱκανὸ νὰ ἀποσαφηνίσαι τὸ «ἄξύμβλητον» δύο ἀρκούντως χάρη στὴ θεολογικὴ προέλευσή τους δυσερμήνευτων ἐννοιῶν: Οἱ ἐννοίες τῆς εἰμαρμένης καὶ τῆς πρόνοιας εἶναι «ἄξύμβλητες» μεταξύ τους, γιὰτὶ ἡ πρώτη εἶναι ὄχι μόνον «ἀγαθῶν αἰτία ... ἀλλὰ καὶ μὴ ἀγαθῶν»³, ἐνῶ ἡ δευτέρη προβάλλει ὡς αἰτία μόνον ἀγαθῶν, ἀφοῦ ἀκόμη καὶ τὰ «ἄλλα τινα τινῶν ἀγαθῶν αἷτια ... μεθέξει τοῦ μόνου ἀγαθοῦ εἰσὶν αἷτια»⁴.

Ἡ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ «ἄξύμβλητου» τῆς εἰμαρμένης καὶ τῆς πρόνοιας μὲ τὴν ἐννοια τοῦ ἀγαθοῦ, ἡ ὁποία στὸ ὑπὸ συζήτηση κείμενό μας ὑποκαθιστᾷ - χωρὶς νὰ ὁμολογεῖται - τὴν ἐννοια τοῦ Θεοῦ⁵, ὁδήγησε, ὡστόσο, τὸν Καμαριώτη στὴ διατύπωση μιᾶς σειρᾶς θέσεων καὶ ἀπόψεων θεολογικοῦ οὐσιαστικὰ χαρακτήρα, ποὺ στὸ σύνολό τους φαντάζουν γενικὰ ὡς ἓνας καλοστημένος σωρεῖτης μὲ ἀφετηρία τὴ διλημματικὴ πρόταση «ἢ ἔσται τι τῷ ἀγαθῷ ἀντικαθιστάμενον, ἢ εἰμαρμένη δηλαδὴ ... ἢ οὐδενὸς τῶν ὄντων αἷτιον τὸ ἀγαθόν, ἢ οὐ αὐτὴ αἷτιον, ἀλλὰ Διὶ τὰ ὄντα ὀρίζεται»⁶. Ἡ ἐκτύλιξη τῶν πιθανῶν ἀπαντήσεων στὶς ὑποθέσεις, ποὺ ἡ διλημματικὴ αὐτὴ πρόταση ἐμπερικλείει, μᾶς ἀποκαλύπτει, βέβαια, τὴν ἀξιοπρόσεκτη δεινότητα τοῦ Καμαριώτη νὰ ἐπιχειρηματολογεῖ θέτοντας καὶ κάποια ρητορικὰ κατὰ βάση ἐρωτήματα⁷, ταυτόχρονα ὅμως εἶναι ἐνδεικτικὴ καὶ τῆς δέ-

1. "Ο.π.: «ἐναντίον γὰρ καὶ πάντα ἄξύμβλητον, εἰμαρμένη πρόνοια, εἰ δὲ γὰρ οὕτως εἰπεῖν· εἰ καὶ Πλήθων εἰς ταυτὸν συνάγει πρόνοιαν τε καὶ εἰμαρμένην.»

2. "Ο.π.

3. "Ο.π.: «οὐ γὰρ ἀγαθῶν αἰτία μόνον ἢ εἰμαρμένη, ἀλλὰ καὶ μὴ ἀγαθῶν, εἴγε πάντα καθ' εἰμαρμένην, καὶ οὐδὲν ὅ,τι μὴ κατ' αὐτήν.»

4. "Ο.π.: «εἰ γὰρ καὶ ἄλλα τινα τινῶν ἀγαθῶν αἷτια, ἀλλὰ μεθέξει τοῦ μόνου ἀγαθοῦ εἰσὶν αἷτια.»

5. Ἡ ὑποκατάσταση συντελεῖται σὲ τρεῖς φάσεις: Στὴν πρώτη ἡ δίκη τῶν Θεῶν τοῦ Πλήθωνα ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν πρόνοια τοῦ Θεοῦ τοῦ Καμαριώτη (δ.π.)· στὴ δεύτερη εἰσάγεται ἡ ἐννοια τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ὑπεραγαθοῦ Θεοῦ, ποὺ προβάλλεται ὡς «πάντὸς ἀγαθοῦ αἷτιος καὶ μόνος ἀληθῶς αἷτιος» (δ.π.)· στὴν τρίτη ἀναφέρεται μόνο τὸ ἀγαθόν (δ.π., σ. 120 κ.ε.): «ἢ ἔσται τι τῷ ἀγαθῷ ἀντικαθιστάμενον, ἢ εἰμαρμένη δηλαδὴ, ὃ τῶν ὄντων ὀριστικόν τε καὶ ποιητικόν, καὶ οὕτως, ἢ οὐδενὸς τῶν ὄντων αἷτιον τὸ ἀγαθόν, ἢ οὐκ αὐτὴ (ἢ εἰμαρμένη, Ν.Κ.Ψ.) αἷτιον, ἀλλὰ Διὶ τὰ ὄντα ὀρίζεται.»

6. "Ο.π., σ. 120 κ. ε. Βλ. προηγούμενη σημείωση.

7. Πρβλ. δ.π., σ. 122: «ὅ πῶς αὐτοῖς (τῷ ἀγαθῷ καὶ τῇ εἰμαρμένῃ, Ν.Κ.Ψ.) τὸ

σμευσῆς του στοῦ δράμα, πού ἡ ἤδη διαμορφωμένη ἀπό τήν πίστη του δική του ἀλήθεια ἐπιτάσσει. Γι' αὐτό καί τὸ τελικὸ συμπέρασμά του, πού ἐρείδεται κυρίως στὴν ἀναμφίβολα ὀρθὴ παρατήρηση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «εἰ ὠρισμένα τε εἶη καὶ εἰμαρμένα πάντα τὰ μέλλοντα, οὐδὲ βουλευέσθαι δέοι ἂν, οὐδὲ πραγματεύεσθαι»¹, εἶναι τὸ ἀναμενόμενο: «οὔτε εἰμαρμένη λοιπόν ἐστίν, οὔτε τὰ μέλλοντα πάντα ὠρισθαι τε ἐξ αἰῶνος, καὶ δέδοται καθ' εἰμαρμένην.»²

Στὴν εὐλογία ἀπορία μας ὡς πρὸς τὸ «πῇ ... πρὸς ἡμῶν» καὶ «πῇ ... οὐ πρὸς ἡμῶν» ἦταν ἡ ἀντίθεση - ἐπισήμανση τοῦ Πλήθωνα στὴν περὶ εἰμαρμένης διδασκαλία του, ὁ Καμαριώτης δὲν μᾶς προσφέρει σαφεῖς ἀπαντήσεις, ἂν καὶ τὴν ἴδια ἐκτίμηση ἐπαναλαμβάνει καὶ ἀμέσως μετὰ τὴ διατύπωση τοῦ τελικοῦ συμπεράσματός του: «Πλήθων δὲ τὴν αὐτῷ προχειρισθεῖσαν ἀντίθεσιν ἐπιλυόμενος, μέχρι μὲν τινος, ὀρθοῦ ἔχεται λόγου, καὶ τῇ ἀληθείᾳ συνάδει.»³ Τὸ σημεῖο τοῦ «ὀρθοῦ λόγου», στοῦ ὁποῖο φτάνει ὁ Πλήθων «τὴν αὐτῷ προχειρισθεῖσαν ἀντίθεσιν ἐπιλυόμενος», μπορούμε ἀσφαλῶς νὰ διακρίβώσουμε παρακολουθώντας τὴν ἐρμηνεία τοῦ Καμαριώτη μὲ ἀφετηρία τὴν ἔννοια τῆς πρόνοιας καὶ ὄχι τῆς δίκης· ἔτσι, ὅμως, ἡ ἀπορία μας μεταφέρεται σὲ ἐπίπεδο καὶ δεοντολογίας - ἂν, δηλαδή, ἐπιτρέπεται ἡ ἀλλαγὴ ἐρμηνευτικῶν πλαισίων - καὶ οὐσίας - ἂν ἡ ἔννοια πρόνοια καὶ συνακόλουθα ἡ «ἀλήθεια» τοῦ Καμαριώτη ἔχει μεγαλύτερη σχέση μὲ τὸν ὀρθὸ λόγο ἀπὸ ὅ,τι ἡ ἔννοια τῆς Πληθώνειας δίκης.

Παραμένοντας μὲ ἀναπάντητες τὶς εὐλογες ἀπορίες μας σὲ ὁποιοδήποτε ἐπίπεδο, δὲν πρέπει, ὡστόσο, νὰ μὴν ὑπογραμμίσουμε ὅτι ἡ παρουσίαση καὶ κριτικὴ τῆς ἀντίθεσης - ἐπισήμανσης τοῦ Πλήθωνα ἀπὸ τὸν Καμαριώτη εἶναι ἡ μόνη, πού δὲν εἰσάγεται μὲ καὶ δὲν συνοδεύεται ἀπὸ τὶς γνωστές

ἀγαθὸν καὶ ἄλυπον, τὸ ἀπαθὲς καὶ εὐδαιμον διασώσεται, ἐφιεμένοι μὲν τὸ λυποῦν ἐκ μέσου ποιῆσαι, μὴ μέντοι καὶ δυναμένοι; ἔπειτα δέ, διατὶ ἰσοπαλὴς ἡ τοιαύτη δύναμις ἐν ἀμφοῖν· ἢ διὰ τὸ ἀγαθόν;» Πρβλ. ἐπίσης σ. 126: «τίς δὲ καὶ τὸν δοῦλον κολάσεται ἁμαρτάνοντα, ἢ τὴν γυναῖκα εἰς δικαστήριον ἀναβιβάζεται μοιχευθεῖσαν, ἢ τὸν ἄλόντα φόνου κρινεῖ, καὶ ὑπὲρ τοῦ φονευθέντος δικάσεται, καὶ δίκην λήψεται παρ' αὐτοῦ;»

1. "Ο.π., σ. 124. Ἡ συνέχεια τοῦ παραθέματος: «ὃ γὰρ πάντως εἰμαρται, βουλευομένοι ἔσται καὶ μὴ, πραγματευόμενοι τε ὁμοίως καὶ μηδὲν πράττουσι τὸ παράπαν. καὶ τί δεῖ λοιπὸν βουλευτήρια συνιστᾶν, καὶ πράξεις ἐγγειρεῖν. οὐ δεόντως ἀλλ' εἰς κενὸν πονοῦντας, εἰ καθ' εἰμαρμένην ἅπαντα, καὶ οὐδὲν παρὰ τὴν ἡμετέραν πρᾶξιν τε καὶ ἐνέργειαν· οὐδ' αὐτὸ τὸ ἐνεργεῖν ἡμᾶς, ὡς οὕτως εἰπεῖν, κατὰ τὸν εἰμαρμένη πάντα τιθέμενον. ὃ καὶ ἐπ' ἀπειρόν πως τὴν εἰμαρμένην ἀναβιβάζεται, εἰμαρμένης ἐξ εἰμαρμένης ἐγειρομένης, καὶ οὐδαμοῦ οἴου τε ὄντος εὐρεθῆναι, οὐ στήσεται ἡ ἀναγωγὴ· οὐ δέοι ἂν οὖν, οὐδὲ βουλευέσθαι, οὐδὲ πραγματεύεσθαι. τὸ γὰρ ἐπικλωσθὲν εἰμαρμένη, τοῦτο ἐγρηγοροῖ τε ὁμοίως καὶ καθεύδουσιν ἔσται.»

2. "Ο.π., σ. 128.

3. "Ο.π.

μας αναφορές του στην άσέβεια τοῦ ἀντιπάλου του. Δὲν συμβαίνει, βέβαια, τὸ ἴδιο μὲ τὴν παρουσίαση καὶ κριτικὴ τῶν ἐπόμενων θέσεων καὶ ἀπόψεων τοῦ Πλήθωνα γιὰ τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία πράγματι αἱρεται μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς εἰμαρμένης ὡς ἐρμηνευτικῆς ἀρχῆς τοῦ κοσμικοῦ καὶ κοινωνικοῦ γίνεσθαι. Ἔτσι ὁ Καμαριώτης πρὶν καὶ παραθέσει μίαν νέα θέση τοῦ Πλήθωνα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «τὸ φρονοῦν τε καὶ φύσει βέλτιστον» καθιστᾷ κυρίους τοὺς ἀνθρώπους - ἂν καὶ κανεῖς δὲν θὰ ἰσχυριζόταν πῶς «τὸ φρονοῦν, οὐκέτ' ἄρχοιτο ὑπ' οὐδενός»¹ - προσφεύγει καὶ πάλι στὴ συνηθισμένη πλέον τακτικὴ του σημειώνοντας ἐπὶ λέξει: «εἴθ' ὥσπερ ἐξεπίτηδες ἐκτραπείς (ὁ Πλήθων, Ν.Κ.Ψ.) τῆς εὐθείας, ἐπὶ τὴν ἰδίαν ἡρέμα πῶς ἀσέβειαν ὑποκατακλίνεται.»²

Κατὰ τὸν Καμαριώτη ἡ «ἐκτροπὴ» τοῦ Πλήθωνα ἀπὸ τὴν εὐθεῖα γραμμὴ δὲν συντελεῖται αὐτὴ τῇ φορᾷ σ' αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ τῇ νέᾳ του θέσει, γιὰ τὴν ὁποία μάλιστα σπεύδει νὰ δηλώσει ἀμέσως μετὰ τὴν παράθεσή της ὅτι «μέχρι μὲν δὴ τούτου, ἔχεσθαι πη ... ἀληθείας», ἀφοῦ οἱ ἄνθρωποι «ἄρχονται» πράγματι «θεόθεν», παραμένουν ὅμως στ' ἀλήθεια «κύριοι ... ἑαυτῶν»³. συντελεῖται στὴν αἰτιολόγησή γιατί κανεῖς δὲν θὰ ἰσχυριζόταν ὅτι τὸ «φρονοῦν» τῶν ἀνθρώπων «οὐκέτ' ἄρχοιτο ὑπ' οὐδενός»: Γιατὶ τὸ «φρονοῦν», ἀπαντᾷ ὁ Καμαριώτης παραθέτοντας τὸν λόγο τοῦ Πλήθωνα, «τοῖς ἔξω πράγμασι φαίνεται ἂν ἐπόμενον»⁴. Στὴ θεώρηση τοῦ Καμαριώτη ἡ αἰτιολόγησή αὐτὴ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι «ἄρχονται» ὅχι μόνον ἀπὸ τὸν Θεό, «ὅπερ», ὅπως προστίθεται, «ὁ τῆς ἀληθείας βούλεται λόγος», οὔτε πάλι μόνον ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τους, γεγονὸς πὺ θὰ τοὺς μετέβαλε σὲ «αὐτοκράτορας ... ἑαυτῶν», ἀλλὰ «καὶ ὑπὸ τῶν ἔξω πραγμάτων», ἡ πολλαπλότητα τῶν

1. Ὁ.π. Πρβλ. καὶ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 70 κ. ἐ.: «Ἀλλὰ τοὺς μὲν ἀνθρώπους κυρίους ἂν ἑαυτῶν εἶναι, οὐ τῷ μὴ ὑπ' οὐδενός ἂν τοπαράπαν ἄρχεσθαι, μήτε τοῦ ἄλλου, μήτ' ἂν αὐτῶν τῶν θεῶν, ἀλλὰ τῷ ἔχειν μὲν τι ἐν ἑαυτοῖς ἄρχον, τὸ φρονοῦν, τὸ δὲ πολὺ ἀρχόμενον· καὶ τοῦ πολλοῦ τούτου ἐν, τὸ φρονοῦν τε καὶ φύσει βέλτιστον τῶν ἡμετέρων, κύριον ἂν εἶναι. Αὐτὸ δὲ δὴ τὸ φρονοῦν ὡς οὐκέτ' ἂν ἄρχοιτο ὑπ' οὐδενός, οὐκ ἂν εἴη εἰπεῖν.»

2. Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π.

3. Ὁ.π. Τὴν θέση τοῦ αὐτῇ ἐνισχύει μάλιστα παραθέτοντας φράσεις ἀπὸ τὴν θεία λειτουργία: «μέχρι μὲν δὴ τούτου, ἔχεσθαι πη καὶ αὐτὸς ἀληθείας δοκεῖ. κύριοι γὰρ ἑαυτῶν ἀληθῶς οἱ ἄνθρωποι, οὐ τῷ μὴ ὑπ' οὐδενός ἄρχεσθαι. ἄρχονται γὰρ θεόθεν, ὡς ὑπὸ δημιουργοῦ καὶ δεσπότου, καὶ πᾶσαν ἀγαθὴν δόσιν, καὶ πᾶν δῶρημα τέλειον ἐκεῖθεν ἔχοντες, ὡς τὰ λόγια φησι, παρὰ τοῦ πατρὸς καταβαῖνον τῶν φώτων.»

4. Ὁ.π., σ. 132. Πρβλ. καὶ Γεωργίου Γεμιστοῦ - Πλήθωνος, ὁ.π. (συνέχεια τοῦ παραθέματος τῆς ὑπ' ἀρ. 1 σημείωσης): «Ὁ πρῶτον μὲν τοῖς ἔξω πράγμασι φαίνεται ἂν ἐπόμενον. Ἐπειτα εἰ καὶ μὴ ὡσαύτως ἅπασιν ἀνθρώποις τὸ φρονοῦν τοῦτο ὑπὸ τῶν αὐτῶν πραγμάτων φαίνεται διατιθέμενον, οὐκ ἂν ὀρθῶς τις οἴηθείη μήδ' ἐξ ἀνάγκης ἂν ἐπεσθαι αὐτὸ τοῖς πράγμασιν. Δῆλον γὰρ ἐστὶ τοῦτο συμβαῖνον παρὰ τε τὴν ἰδίαν αὐτοῦ τοῦ φρονοῦντος ἐκάστοτε φύσιν, παρὰ τε τὴν ἄσκησιν.»

όποιων, ωστόσο, δέν διασώζει «τῆς ἐλευθερίας τὸν λόγον»¹. Για τὸν Καμαριώτη ὁ λόγος τῆς ἐλευθερίας διασώζεται μόνον, ὅταν δεχτοῦμε τὴ δική του ἀλήθεια, τὴν ὁποία καὶ καταγράφει στὴ συνέχεια: «Θεὸς μὲν γὰρ ἀνθρώπων ἄρχει, τῷ ποιητῆς εἶναι καὶ δεσπότης αὐτῶν, καὶ μὴ βιάζεσθαι, ἀλλ' οὕτως ἔαν ὡς βούλονται ζῆν, καθάπαξ αὐτοὺς τῷ αὐτεξουσίῳ τετιμηκώς· τὰ δὲ ἔξω εἰ ἄρχει, οὐ τοῦτον ἄρξει τὸν τρόπον, ἀλλ' ἕτερον, καὶ αὐτὸν διάφορον ἑαυτῷ.»²

Ὁ λόγος τοῦ Πλήθωνα, ποὺ διευκρινίζει ὅτι ὁ «ἕτερος» τρόπος τῆς ἀρχῆς τῶν ἔξω συνδέεται μὲ τὴ διαφορετικότητα τόσο τῶν ἰδίων ὡς πρὸς τὴ δράση τους ὅσο καὶ τῆς ἀναγκαίας «ἀπεργασίας» τῶν παθημάτων, ποὺ ὑφίστανται οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὴ δράση αὐτῶν τῶν «ἔξω», χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Καμαριώτη ὡς «χαλεπώτατος ... τρόπος δουλείας καὶ ἀσύμφωνος ἑαυτῷ», ἀφοῦ σὲ τελευταία ἀνάλυση ἐπιτρέπει, ὅπως παρατηρεῖ, νὰ ἄρχουν τὰ «ἄψυχα ἐμψύχου», τὰ «ἀναίσθητα αἰσθητικοῦ», τὰ «ἄλογα ... λογικοῦ» καὶ τὰ «νοῦ μὴ μετέχοντα μετέχοντος νοῦ»³. Μὲ τὴν παρατήρησή του αὐτὴ δὲν ἐπιλύεται, ὡστόσο, τὸ πρόβλημα τῆς ἐπίδρασης ἢ μὴ ἐπίδρασης τῶν «ἔξω πραγμάτων» στὸν ἄνθρωπο καὶ στίς ἐπιλογές του. Ἀλλωστε, ἡ ἀναφορὰ στὴν ἀσυμφωνία τῶν ἐμψυχῶν μὲ τὰ ἄψυχα, τῶν ἀναίσθητων μὲ τὰ αἰσθητικά, τῶν λογικῶν μὲ τὰ ἄλογα καὶ τῶν «μετεχόντων νοῦ» μὲ τὰ «νοῦ μὴ μετέχοντα» θὰ μπορούσε στὴν καλύτερη τῶν περιπτώσεων νὰ ἐκληφθεῖ μόνον ὡς ἀτραπὸς διαφυγῆς ἀπὸ τὰ ἀδιέξοδα, ποὺ δημιουργεῖ ὁ ἐγκλωβισμὸς τῆς διανόησης σὲ ὑπερβατικὰ σχήματα σκέψης, καὶ ὅχι ὡς ἐπιχείρημα εἶτε γιὰ τὴν κατάδειξη τῆς ὀρθότητος τοῦ ἀξιώματος - δόγματος «Θεὸς μὲν γὰρ ἀνθρώπων ἄρχει» εἶτε γιὰ τὴν ἀνασκευὴ τῆς πρότασης ὅτι τὸ «φρονοῦν» τῶν ἀνθρώπων «τοῖς ἔξω πράγμασι φαίνοιτ' ἂν ἐπόμενον». Ἡ ἀνατολὴ ἢ ἡ δύση τοῦ ἡλίου - ἓνα τῶν «ἔξω πραγμάτων» - ἐπιδρᾷ, γιὰ παράδειγμα, στὸ «φρονοῦν» τῶν ἀνθρώπων κι ἂς μὴν ἀνήκουν στὰ ἐμψυχα, στὰ αἰσθητικά, στὰ λογικά ἢ στὰ «νοῦ μετέχοντα».

Ὁ Καμαριώτης φαίνεται πὼς εἶχε διαισθανθεῖ τὴν ἐπικινδυνότητα τῆς Πληθώνειας προβολῆς τῶν «ἔξω» ὡς ἀρχῆς τοῦ «φρονοῦντος» γιὰ τὴν ἰσχὺ τῆς δικῆς του θέσης· γι' αὐτὸ καὶ προσπάθησε νὰ τὴν ἀνασκευάσει καταρχὴν μὲ τὴν ἀνάπτυξη πειστικῶν κατὰ τὸ δυνατόν ἐπιχειρημάτων, στὴ συ-

1. Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 132: «οὐ τοίνυν ὑπὸ Θεοῦ μόνον ἄνθρωπος ἄρχεται, ὅπερ ὁ τῆς ἀληθείας βούλεται λόγος, οὐδ' ὑφ' ἑαυτοῦ μόνον, κατὰ δεύτερον λόγον, ὡς αὐτοκράτορα αὐτὸν ἑαυτοῦ εἶναι· ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν ἔξω πραγμάτων.» Τὸ παράθεμα «τῆς ἐλευθερίας τὸν λόγον» ἀπὸ τὴ σ. 134 (βλ. σημ. 3, σ. 68).

2. Ὁ.π., σ. 132 κ.έ.

3. Ὁ.π., σ. 134. Πρβλ. καὶ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., (συνέχεια τοῦ παραθέματος στὴ σημ. 4 στὴ σ. 66): «Ταῦτ' ὅτι οὖν πλείοσι μὲν, διαφέρουσι δὲ πῇ ἀλλήλων προσπίπτον, ὡς τι δρᾷσον, διαφέροντά τοι καὶ τὰ παθήματα ἐξ ἀνάγκης ἀπεργάζεται.»

νέχεια με τὴν ἔκθεση τῆς χριστιανικῆς σύλληψης τοῦ θεοῦ ὡς δημιουργοῦ τοῦ κόσμου¹ καί, τέλος, με τὴ διατύπωση ἐνὸς εὐλογου γι' αὐτὸν ἐρωτήματος: «τούτων οὕτως ἔχόντων, πῶς ἀρχθήσεται τὸ φρονοῦν, τῷ τοῖς ἔξω φαίνεσθαι πράγμασιν ἔπεσθαι, ἢ τῷ μὴ ὡσαύτως ἅπασιν ἀνθρώποις, τὸ φρονοῦν ὑπὸ τῶν αὐτῶν πραγμάτων φαίνεσθαι διατίθεσθαι;»² Ἀπὸ τὴν ὅλη προσπάθεια τοῦ Καμαριώτη τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἱστορικοῦ τῆς φιλοσοφίας κεντρίζει, ἐννοεῖται, ἡ ἐπιχειρηματολογία του. Τόσο ἡ ἔκθεση τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου ὅσο καὶ ἡ διατύπωση ἐρωτημάτων, ποὺ προϋποθέτουν τὴν ἀποδοχὴ ὡς ὀρθοῦ τοῦ δόγματος αὐτοῦ, ἀποτελοῦν ἀντικείμενο τῆς ἱστορίας τῶν θρησκειῶν ἢ καὶ τῶν ἰδεῶν· ὅχι τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ἡ ὁποία ὡς κύριο μέλημά της ἐπιμένει νὰ διατηρεῖ τὴν καταγραφὴ καὶ ἐρμηνεία τῶν ἀναζητήσεων τῆς ἀλήθειας κατὰ τὸ παρελθὸν πέρα καὶ - προπάντων! - ἔξω ἀπὸ τὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν πρωτεργατῶν τῶν ἀναζητήσεων.

Ἡ προσπάθεια τοῦ Καμαριώτη νὰ διατυπώσῃ με σαφήνεια καὶ νὰ ἐκτυλίξῃ με λογικὴ συνέπεια κάποια κατὰ τὸ δυνατόν πειστικὰ ἐπιχειρήματα, ὥστε καὶ τὴ μὴ ὀρθότητα τῆς Πληθώνειας πρότασης γιὰ τὴ σχέση τοῦ «φρονοῦντος» με τὰ «ἔξω» νὰ τεκμηριώσῃ καὶ τὴν ὀρθότητα τῆς δικῆς του θέσης νὰ ἐνισχύσῃ, ἐμφανίζεται, ὀφείλουμε νὰ ὑπογραμμίσουμε, περισσότερο ὡς ἀναζήτησι παρὰ ὡς κατάθεσι τῆς ἀλήθειας. Γι' αὐτὸ ὅχι μόνον νομιμοποιεῖται, ἀλλὰ, θὰ λέγαμε, καὶ ἐπιβάλλεται ἡ ἱστοριοφιλοσοφικὴ προσέγγισή της.

Στὴν προσπάθειά του αὐτὴ ὁ Καμαριώτης φαίνεται νὰ ἀκολουθεῖ συγκεκριμένο σχῆμα ἐπιχειρηματολογίας: Μετὰ τὴν παράθεσι καὶ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς πρότασης τοῦ Πλήθωνα ὡς «χαλεπώτατον... τρόπον δουλείας» προβαίνει στὴν ἀνάλυσι τῶν ἐπιμέρους στοιχείων της ἐπιμένοντας πρὶν ἀπ' ὅλα στὴν κατάδειξι τῆς ταυτοσημίας τοῦ «ἔπεσθαι» καὶ τοῦ «ἄρχεσθαι»³

1. Πρβλ. Ματθαίου Καμαριώτου, *δ.π.*, σσ. 138-154.

2. Πρβλ. *δ.π.*, σ. 156.

3. Πρβλ. *δ.π.*, σ. 134 κ.έ.: «καὶ εἰ μὲν πᾶσιν ἔψεται, ὑπὸ πάντων καὶ τῶν ἀτιμωτάτων ἀρχθήσεται ... εἰ δὲ τισίν, ὑπὸ τινῶν, ἅπερ ἐχρῆν ὑποσημῆναι τῷ λόγῳ, ἵνα καὶ εἰδέναι τις εἶχεν, ὁ Πλήθων ἐβούλετο λέγειν. νῦν δὲ μηδὲν τοιοῦτον προσδιοριζόμενος, δῆλός ἐστι πᾶσιν ἔπεσθαι βούλεσθαι, καὶ ἐπομένως ἄρχεσθαι ὑπὸ πάντων. διατίθεσθαι γὰρ ὑπὸ πάντων, εἰ καὶ μὴ ὡσαύτως ὑπὸ τῶν αὐτῶν, τὸ ἐν ἐκάστοις φρονοῦν ... ὅσοις γὰρ ἔψεται, ὑπὸ τοσούτων ἀρχθήσεται, καὶ τοσούτοις δουλεύσει· καὶ ποῦ τοῦτο διασώσει τῆς ἐλευθερίας τὸν λόγον; εἰ δὲ φαίη, ἄλλο μὲν εἶναι τὸ ἔπεσθαι τὸ δ' ἄρχεσθαι ἕτερον, ἔπεσθαι γὰρ τοῖς οὖσι, τῷ ὑπὸ τὴν αὐτὴν τετάχθαι ἀρχήν, οὐχὶ τῷ ἄρχεσθαι ὑπ' αὐτῶν ἐροῦμεν, μὴ δεῖν ἀπὸ τοῦ ἔπεσθαι δεικνύναι τὸ φρονοῦν ἀρχόμενον εἶναι, ἀλλ' ἀπὸ τίνος, ὁ ἄρχων ἔσται αὐτοῦ. ἐκ γὰρ μὴ ἄρχοντος, ἀρχόμενον εἶναι τι δείκνυσθαι, ἵνα μὴ χεῖρον εἶπω μηδὲν, οὐ πάνυ τοι εὐπρεπές· πρὸς γὰρ ἀρχόμενον, ἄρχων, οὐχί, μὴ ἄρχων λέγεται.

καὶ στήν μεθερμηνεία τῆς ἀρχῆς τῶν «ἔξω» ἐπὶ τοῦ «φρονοῦντος» ὡς «τὴν ἀφ' ἐκάστου τῶν πραγμάτων ἐγγινομένην τῷ φρονοῦντι διάθεσιν»¹. Μὲ τὴν ταυτοποίηση τῶν δύο πρώτων ἐννοιῶν καὶ τὴν μεθερμηνεία τῆς ἀρχῆς τῶν «ἔξω» ἐπὶ τοῦ «φρονοῦντος» ἡ πρόταση τοῦ Πλήθωνα τίθεται πλέον σὲ καινούργια - ὄχι πάντως θεολογικὴ - βάση, ἡ ὁποία χρησιμεύει στὴ συνέχεια ὡς ἀφετηρία ἐλέγχου τῆς μὲ τὴν ἐκδίπλωση καὶ περιαύγαση κάποιων δυσδιάκριτων καταρχὴν πτυχῶν τῆς στοὺν πλαίσιο, ποὺ ἡ νοηματοδότηση τῶν ἀπαρεμφάτων «ἄρχεσθαι» καὶ «διατίθεσθαι» ὀρίζει.

Ἐχοντας διασφαλίσει τὴν ἀφετηρία ἐλέγχου τῆς Πληθώνειας πρότασης γιὰ τὸ «φρονοῦν» ὡς «ἐπόμενον» τῶν «ἔξω» ἢ ὡς «ἀρχόμενον» ἀπὸ αὐτά, ὁ Καμαριώτης ἐπικεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον του σὲ δύο ἀδύνατα κατὰ τὴ γνώμη του σημεῖα τῆς. Τὸ πρῶτο σημεῖο, ποὺ τὸν προβληματίζει, εἶναι ἡ πολλαπλότητα τῶν διαθέσεων, στίς ὁποῖες καλεῖται νὰ «δουλεύσῃ» τὸ «φρονοῦν». Γι' αὐτὸ καὶ ἐπισημαίνει: «εἰ αἱ διαθέσεις πολλαὶ καὶ διάφοροι, καὶ ἐναντίαι τῶν ἐναντίων, ὅσα τὰ διατεθέντα, ὑπὸ τοσούτων διατιθήσεται τε καὶ ἀρχθήσεται, καὶ τοσούτοις δουλεύσει τὸ φρονοῦν»². Τὸ δεύτερο σημεῖο, ποὺ ἐπιτείνει τὸν προβληματισμό του, εἶναι ἡ ἀναμφισβήτητη γι' αὐτὸν μεταβίβαση τῆς «ἀρχῆς» ἀπὸ τὸ «φρονοῦν» στὰ «ἔξω» ὡς συνέπεια τῆς δουλείας του σ' αὐτά. Τὸ «φρονοῦν», μὲ ἄλλα λόγια, παύει νὰ εἶναι τὸ «ἄρχον» στὸν ἄνθρωπο, ἀφοῦ πλέον τὰ «ἔξω ... ἔσται, τὰ τὸ πολὺ ἐν ἀνθρώποις διατιθέντα» καὶ ἀφοῦ, ὅπως συμπληρώνει, «τοῖς ... ἔξω τὸ ἡδόμενόν τε ἡσθήσεται, καὶ θυμώσεται τὸ θυμούμενον»³. Τόσο τὸ «θυμούμενον» ὅσο καὶ τὸ «ἡδόμενον» τοῦ ἀνθρώπου μποροῦν ἀσφαλῶς «οὕτως ἢ ἐκείνως διατιθέναι», ὅμως τὸ ἐρώτημα «τὶ διοίσει τοῦ ἀλόγου τὸ λογικόν» παραμένει γιὰ τὸν Καμαριώτη ἀναπάντητο⁴. Ἀλλωστε, ἀκόμη κι ἂν δεχτοῦμε ὅτι αὐτὰ τὰ δύο, τὸ «θυμούμενον» καὶ τὸ «ἡδόμενον» δηλαδή, «τοῖς μὲν διατιθεῖσι ... συνδιατίθεται», τὸ δὲ «φρονοῦν ἡγεμόνος τάξιν ἐπέχον, ἐπὶ θάτερα προτρέπεται ἢ ἀποτρέπεται», πάλι δὲν προκύπτει ὅτι τὸ «φρονοῦν» ἔπεται «τοῖς ἔξω»⁵.

Ἄλλο οὖν τὸ τοῖς ἔξω ἔπεσθαι δείκνυσθαι, ἀλλ' οὐχὶ τὸ εἶναι ἀρχόμενον τὸ φρονοῦν· εἰ δὲ μὴ ἄλλο, ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο, ταυτὸν ἄρα βούλεται τῷ ἄρχεσθαι τὸ ἔπεσθαι εἶναι.»

1. Πρβλ. ὁ.π., σ. 136 (συνέχεια τοῦ παραθέματος τῆς προηγούμενης σημείωσης): «καὶ πῶς οὐχ ἂ πρόσθεν ἐλέγετο, ἐξ ἀνάγκης ἔψεται πάντα; εἰ δὲ λέγοι, μὴ τὰ ἔξω πράγματα, αὐτὰ καθ' ἑαυτά, τοῦ ἐν ἀνθρώποις ἄρχειν φρονοῦντος, ἀλλὰ τὴν ἀφ' ἐκάστου τῶν πραγμάτων ἐγγινομένην τῷ φρονοῦντι διάθεσιν, ἐκείνην εἶναι τὴν ἀρχουσαν, διατιθεῖσαν διατιθεμένου.»

2. Ὁ.π.

3. Πρβλ. ὁ.π.: «ἔπειτα, οὐδ' ὢν τὸ φρονοῦν ἄρχειν λέγεται, οὐδὲ τούτων αὐτὸ ἄρχει. τὰ γὰρ ἔξω ἔσται, τὰ τὸ πολὺ ἐν ἀνθρώποις διατιθέντα, οὐπερ τὸ φρονοῦν ἐν δὲ ἄρχειν ἐλέγετο. τοῖς γὰρ ἔξω τὸ ἡδόμενόν τε ἡσθήσεται, καὶ θυμώσεται τὸ θυμούμενον.»

4. Πρβλ. ὁ.π.

5. Ὁ.π.: «εἰ δὲ τοῖς μὲν διατιθεῖσι ταῦτα συνδιατίθεται, τὸ δὲ φρονοῦν ἡγεμόνος

Τὸ «φρονοῦν» ὡς «διατιθέμενον» δὲν «ἐπιτρέπει», ἥπως κατηγορηματικὰ δηλώνεται, «οὐδαμῶς ἐπεσθαι τοῖς διατιθεῖσιν, ἢ ἐκεῖνα πέφυκε διατιθέναι»¹.

Μὲ τὴν κατηγορηματικὴ αὐτὴ δήλωσή του ὁ Καμαριώτης ἐμφανίζεται νὰ ἐγκαταλείπει τὴν ἀναζήτηση καὶ νὰ ἐπανέρχεται στὴν κατάθεση τῆς ἀλήθειας μὲ τὴ μορφή, στὴν ὁποία ὁ ἴδιος τὴν εἶχε πρὸ πολλοῦ συλλάβει. Τὸ ρῆμα «πέφυκε» εἶναι, ἀσφαλῶς, ἐνδεικτικὸ τῆς ἐπανόδου τοῦ στὰ ἴσα ἢ πίστη του ὀρίζει. Ἐξίσου ἐνδεικτικὸς ὡς πρὸς αὐτὸ εἶναι, ὡστόσο, καὶ δύο ὑποθέσεις, ποὺ στὴ συνέχεια «διερευνᾷ» διανθίζοντας μάλιστα τὴν πρώτη ἐξ αὐτῶν καὶ μὲ κάποιους ἀπαξιώτικους χαρακτηρισμοὺς γιὰ ἴσους δὲν ἀποδέχονται ἐκ προοιμίου τὸ «φρονοῦν» ὡς «ἄρχον». Ἡ πρώτη ὑπόθεσή του ἀναφέρεται σὲ ἵπσιον «τύχει» νὰ εἶναι τόσο «ἐκλελυμένος» καὶ «τοσαύτη κεχρημένος ἀβελτηρία», ὥστε «τὴν τάξιν ἐναλλάττει ἐν ἑαυτῷ», ποὺ σημαίνει «ἄρχεσθαι μὲν ποιῶν τὸ τεταγμένον ἄρχειν, τὸ δὲ τὴν τοῦ ἄρχεσθαι τάξιν εἰληφός, ἄρχειν ἐκ τοῦ ἐναντίου παρασκευάζων, καὶ δουλεύειν μὲν τὸ δεσπόμενον, τὸ δ' αὖ δουλεῖον, δεσπόμενον ἀνόητως οὕτως μεταποιῶν». Ὁ «ἐναλλάττων», λοιπόν, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο «ἀνόητως τὴν τάξιν» κατὰ τὸν Καματιώτη «οὐχ ἢ ... τοῖς ἔξω ἔπεται τοῦτο ποιεῖ, ἀλλ' εἰ προσέχει ἑαυτῷ, καὶ τῆς τῶν ἔξω προσπαθείας καὶ διαθέσεως ἀνώτερόν τε διατηρεῖ καὶ ἐλεύθερον»².

Παρὰ τὴν ἀσάφεια τῆς πρότασης «οὐχ ἢ ... τοῖς ἔξω ἔπεται τοῦτο ποιεῖ» ὁ, ἐννοεῖται, «ἀνόητως ἐναλλάττει τὴν τάξιν», τὸ νόημα τῆς ἔλης ὑπόθεσης - σὲ συνδυασμῷ μὲ τὴ γνωστὴ μας κατηγορηματικὴ δήλωση - εἶναι σαφές: Ὑπάρχει μία «τάξις», σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «πέφυκε διατιθέναι» τὰ «διατιθέμενα» στὸ «διατιθέμενον», δηλαδὴ στὸ «φρονοῦν». Ὅποιος ἀλλάζει αὐτὴν τὴν «τάξις» καὶ δεχτεῖ τὸ «τεταγμένον ἄρχειν», δηλαδὴ τὸ «τὴν τοῦ ἄρχεσθαι τάξιν εἰληφός» ὡς «ἀρχόμενον» καὶ τὸ «δουλεῖον» ὡς «δεσπόμενον», αὐτός, ὅν προσέξει «ἑαυτῷ», θὰ ἀνακαλύψει ὅτι «διατηρεῖ» τὸ «ἀνώτερόν τε ... καὶ ἐλεύθερον» ἀπὸ τῆς ἔξωτερικῆς «προσπάθειας» καὶ «διαθέσεις».

τάξιν ἐπέχον, ἐπὶ θάτερα προτρέπεται ἢ ἀποτρέπεται, οὐχ ἢ τοῖς ἔξω ἔπεται, τοῦτο ποιεῖ. ἐκεῖνα γὰρ τοιῶσδε ἢ τοιῶδε διατίθουσιν, αὐτὸ δὲ, ἢ ἐκεῖνα διατίθουσιν, οὐ πάντως ἐπεσθαι συγχωρεῖ.»

1. Πρβλ. β.π.: αἰ μὴ καὶ τοῦναντίον, ἐκ πολλῆς τῆς κατὰ τὸ ἄρχειν ὑπεροχῆς, ἔσθ' ὅτε τὸ διατιθέμενον, τῷ τῆς ἀρχῆς κατάγχον ἀξιῶματι, οὐκ ἐπιτρέπει οὐδαμῶς ἐπεσθαι, τοῖς διατιθεῖσιν, ἢ ἐκεῖνα πέφυκε διατιθέναι.»

2. Πρβλ. β.π., σ. 136 κ. ἐ.: αἰ μὴ τύχοι τις ἐκλελυμένος οὕτως, καὶ τοσαύτη κεχρημένος ἀβελτηρία, ὡς τὴν τάξιν ἐναλλάττει ἐν ἑαυτῷ, ἄρχεσθαι μὲν ποιῶν τὸ τεταγμένον ἄρχειν, τὸ δὲ τὴν τοῦ ἄρχεσθαι τάξιν εἰληφός, ἄρχειν ἐκ τοῦ ἐναντίου παρασκευάζων, καὶ δουλεύειν μὲν τὸ δεσπόμενον, τὸ δ' αὖ δουλεῖον, δεσπόμενον ἀνόητως μεταποιῶν, οὐχ ἢ οὖν τοῖς ἔξω ἔπεται τοῦτο ποιεῖ, ἀλλ' ἢ προσέχει ἑαυτῷ, καὶ τῆς τῶν ἔξω προσπαθείας καὶ διαθέσεως ἀνώτερόν τε διατηρεῖ καὶ ἐλεύθερον.»

Ἄν ἡ πρώτη ὑπόθεση ὑπηρετεῖ ἄμεσα τὴν ἀναγνώριση τῆς ὑπαρξῆς αὐτοῦ τοῦ μὴ ἀκριβῶς προσδιορισμένου «ἀνωτέρου τε ... καὶ ἐλευθέρου», ποὺ γιὰ τὸν Καμαριώτη θὰ πρέπει νὰ συνδέεται μὲ τὸ μὴ διαμορφωμένο ἀπὸ ἐξωτερικοὺς παράγοντες «φρονοῦν» τοῦ ἀνθρώπου, ἡ δεύτερη ὑπόθεση, ποὺ ἀκολουθεῖ, διατυπώνεται καὶ ἐρευνᾶται μᾶλλον πρῶτα γιὰ νὰ καταγραφεῖ πῶς ὅσοι «ἀνοήτως» προβαίνουν στὴν ἀλλαγὴ τῆς κατ' αὐτὸν μόνης ὀρθῆς τάξεως «παρεισάγουν» τὴν ἐννοια τῆς εἰμαρμένης κι ὕστερα γιὰ νὰ τεθεῖ, ἔστω καὶ ἔμμεσα, ἓνα ἐρώτημα, ἡ ἀπάντησι τοῦ ὁποίου φαίνεται νὰ χρησιμεύει κυρίως ὡς ἓνα εἶδος προλόγου στὴν ἐκθεσι τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου σύμφωνα μὲ τὶς ἱερὲς γραφές καὶ τὴν παράδοσι τῶν Χριστιανῶν. Ἔτσι, διατυπώνοντας τὴν ὑπόθεσίν του ὡς συνέχεια τῆς πρώτης ὑπόθεσίν του στὸ στιμόνι τῶν ἐννοιῶν «ἀνωτέρον τε ... καὶ ἐλεύθερον», ὁ Καμαριώτης ἐπισημαίνει ἀρθρώνοντας τὸν λόγον του σὲ ἀρκούντως δυσκατάληπτα ἑλληνικά: «εἰ δέ (τις, Ν.Κ.Ψ.) τὰς μὲν διαθέσεις τῶν διατιθέντων κατ' αὐτὰς τῶν διατιθεμένων οὐκ αἰτιάσεται, ἀλλὰ τινα μεσιτευοῦσαν ἐν ἀμφοτέροις δύναμιν, καθ' ἣν τὰ μὲν διατίθῃσι, τὰ δὲ διατιθέναι, καὶ τοῦτο τὸ βουλόμενον ἴσως αὐτῷ, ἵνα δὴ τὴν εἰμαρμένην οὕτω παρεισενέγκῃ.»¹

Τὸ δυσκατάληπτον τῶν ἑλληνικῶν τοῦ λόγου τοῦ Καμαριώτη, ποὺ ὡς ἓνα σημεῖο ὀφείλεται ἀναμφίβολα καὶ στὴν καταγραφὴ ἐνὸς μόνο μέρους τῆς σκέψεως του², δὲν ἀποτελεῖ, βέβαια, ἀνυπερβλήτο ἐμπόδιο γιὰ τὴν κατανόησι τοῦ περιεχομένου του. Τὸ παράθεμά μας ἀναφέρεται σὲ μία «μεσιτευοῦσαν» μεταξὺ «διαθέσεων τῶν διατιθέντων» καὶ «διατιθεμένων» δύναμι ὡς αἰτία, «καθ' ἣν τὰ μὲν διατίθῃσι, τὰ δὲ διατιθέναι». Αὐτὴν τὴν δύναμι δέχεται, σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ παραθέματός μας, ὅποιος «τὰς ... διαθέσεις τῶν διατιθέντων κατ' αὐτὰς τῶν διατιθεμένων οὐκ αἰτιάσεται», ποὺ σημαίνει: «Ὅποιος «βούλεται ἴσως ... τὴν εἰμαρμένην οὕτω παρεισενέγκῃ.»

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ἡ μὴ αἰτίασι τῶν «διαθέσεων τῶν διατιθέντων κατ' αὐτὰς τῶν διατιθεμένων» συνδέεται πράγματι μὲ τὴν ἀναγνώριση κάποιας «μεσιτευούσης» δύνάμης καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ἡ ἀναγνώρισι τῆς ὑπαρξῆς τῆς δύνάμης αὐτῆς μπορεῖ ἐνδεχομένως νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ἐπιθυμία εἰσαγωγῆς τῆς ἐννοιας τῆς εἰμαρμένης ὡς ἐρμηνευτικῆς ἀρχῆς τοῦ κοσμοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι, τὸ παράθεμά μας φαίνεται νὰ χρησιμεύει στὴ ροὴ τοῦ λόγου τοῦ Καμαριώτη ὡς μία καινούργια ἑπαλξή του: Παρὰ τὸ «ἴσως» τῆς τελευταίας δευτερεύουσας πρότασις τοῦ παραθέματός μας ἡ κριτικὴ του συνεχίζεται καταρχὴν μὲ μία παρατήρησι, σύμφωνα μὲ τὴν

1. Ὁ.π., σ. 138.

2. Ὁ Καμαριώτης σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τουλάχιστον διατυπώνει μία ὑπόθεσι («εἰ δέ...») χωρὶς νὰ τὴν συνδέει νοηματικὰ μὲ ὅ,τι στὴ συνέχεια σχολιάζει καὶ μάλιστα ἐκτενῶς.

όποια ή εισαγωγή τῆς ἔννοιας τῆς εἰμαρμένης σημαίνει ὅτι «τὸ ζητούμενον» ἐκλαμβάνεται «ὡς ὁμολογούμενον», καὶ στὴ συνέχεια μετὰ τὴ διατύπωση τοῦ ἐρωτήματος γιατί «ἡ δύναμις αὕτη» εἶναι ἡ εἰμαρμένη. Στὸ ἐρώτημά του ὁ Καμαριώτης ἀπαντᾷ, ἐννοεῖται, μετὰ τὰ δικά του μέτρα καὶ τὸν δικό του τρόπο. Κατὰ τὸν ἴδιο «ἡ δύναμις αὕτη» δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ εἰμαρμένη, γιατί «οὐ γὰρ πάντα, οὐδ' ὑπὸ πάντων, ἢ διατίθῃσιν ἢ διατιθέσθαι, ἀλλὰ τὰ πεφυκότα, καὶ ὑπὸ τῶν πεφυκότων». Ἀντὶ τῆς εἰμαρμένης εἰσάγει γι' αὐτὸ τὴν ἔννοια τῆς θέλησης ἢ τῆς προσπάθειας, «ἣν τὸ διατιθέμενον πρὸς τὰ διατιθέντα πέφυκεν ἔχειν» καὶ «ἧς», ὥπως προσθέτει, «ἡγεμόν τὸ λογιζόμενον ὑπεριδρῦσθαι τέτακται τῷ δημιουργῷ, παρ' οὗ καὶ τοῖς διατιθεῖσι τὸ διατιθέσθαι, καὶ τοῖς διατιθεμένοις τὸ διατίθεσθαι, καὶ τῷ ἡγεμόνι νῶ, τὸ κρίνοντα, θάτερα αἰρεῖσθαι ἢ θάτερα»¹.

Ἀπὸ τὴν ὡς τώρα διεξοδικὴ ἀνάλυση τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Καμαριώτη καθίσταται, νομίζω, φανερό ὅτι κεντρικὴ θέση στὴν ἐκ μέρους του ἐρμηνεία καὶ κριτικὴ τῆς ἔννοιας τῆς εἰμαρμένης στὴν Πληθώνεια ἐκδοχὴ τῆς κατέχει τὸ ρῆμα «φύομαι» στὸ τρίτο πρόσωπο ὀριστικῆς τοῦ παρακειμένου (:πέφυκε) καὶ στὴ μετοχὴ τοῦ ἰδίου χρόνου (:πεφυκός). Ὅπως γνωρίζουμε, μετὰ τὴ χρῆση τοῦ ρήματος αὐτοῦ ἢ τοῦ ἐτυμολογικὰ συγγενοῦς του οὐσιαστικοῦ «φύσις» δηλώνεται συνήθως τὸ τέλος τῶν ἀναζητήσεων μιᾶς ἐρμηνευτικῆς ἀρχῆς γιὰ τὸ γίγνεσθαι ἐν γένει. Σύμφωνα μετὰ τὴ χρῆση αὐτὴ τὸ γίγνεσθαι τῶν ὄντων, τοῦ κόσμου ἢ καὶ τῶν κοινωνικῶν συνόλων ἀνάγεται στὴ φύση τους, ποὺ σημαίνει ὅτι τὸ γίγνεσθαι τους ἐρμηνεύεται ὡς φυσικὸ φαινόμενο, τοῦ ὁποίου τὶς ποικίλες ἐκφάνσεις μπορεῖ μάλιστα νὰ περιγράψει κανεὶς ὡς τὶς τελευταῖες πιθανότατα λεπτομέρειές τους.

Ὁ Καμαριώτης, ἀντίθετα, ὅταν ἀναφέρεται στὸ «διατιθέσθαι» καὶ στὸ «διατίθεσθαι» τῶν «πεφυκότων», ποὺ διατίθενται μόνον «ὑπὸ τῶν πεφυκότων», δὲν ἐννοεῖ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς φύσης ἀποτελεῖ γιὰ τὸν ἴδιο τὴν τελικὴ ἐρμηνευτικὴ ἀρχὴ τοῦ γίγνεσθαι. Γι' αὐτό, ὥπως προκύπτει ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὶς τελευταῖες προτάσεις τοῦ παραθέματός μας, ἀποδίδει τὴ θέληση καὶ τὴν προσπάθεια, «ἣν τὸ διατιθέμενον πρὸς τὰ διατιθέντα πέφυκεν ἔχειν», στὸν δημιουργὸ τοῦ κόσμου, «παρ' οὗ», ὥπως προσθέτει, «καὶ τοῖς διατιθεῖσι τὸ διατιθέσθαι, καὶ τοῖς διατιθεμένοις τὸ διατίθεσθαι, καὶ τῷ ἡγεμόνι νῶ, τὸ κρί-

1. "Ο.π.. Τὸ πλήρες παράθεμα: «πρῶτον μὲν τὸ ζητούμενον ὡς ὁμολογούμενον εἰληφεν. ἔπειτα, εἰ δυνάμει τινί, καὶ τὰ διατιθέντα διατίθῃσι, καὶ τὰ διατιθέμενα διατίθεται, διατὶ ἡ δύναμις αὕτη εἰμαρμένη ἐσται, ἀλλ' οὐχί, ἥτοι ἡ φύσις τοῦ διατιθέντος καὶ ὃ διατίθεται, ἡ μὲν τόδε πεφυκεῖα διατιθέσθαι, ἡ δ' ὑπὸ τοῦδε διατίθεσθαι. οὐ γὰρ πάντα, οὐδ' ὑπὸ πάντων, ἢ διατίθῃσιν ἢ διατίθεται, ἀλλὰ τὰ πεφυκότα, καὶ ὑπὸ τῶν πεφυκότων. ἢ ἡ θέλησις, ἢ ἡ προσπάθεια, ἣν τὸ διατιθέμενον πρὸς τὰ διατιθέντα πέφυκεν ἔχειν, ἧς ἡγεμόν τὸ λογιζόμενον ὑπεριδρῦσθαι τέτακται τῷ δημιουργῷ, παρ' οὗ καὶ τοῖς διατιθεῖσι τὸ διατιθέσθαι, καὶ τοῖς διατιθεμένοις τὸ διατίθεσθαι, καὶ τῷ ἡγεμόνι νῶ, τὸ κρίνοντα, θάτερα αἰρεῖσθαι ἢ θάτερα.»

νοντα, θάτερα αἰρεῖσθαι ἢ θάτερα». Μὲ τὴν ἀπόδοση τῶν δύο αὐτῶν ἐννοιῶν στὸν δημιουργὸ τοῦ κόσμου ὁ φιλόσοφος στὴν καταγραφή μέρους τῶν ἀναζητήσεών του Καμαριώτης παραχωρεῖ πλέον τὴ σκυτάλη τῆς σκέψης του στὸν θεολόγο - ἀντίπαλο τοῦ θεολογίζοντος - σὲ διαφορετικά, ὅμως, σχήματα σύλληψης τοῦ θεοῦ - φιλοσόφου Πλήθωνα. Ὡς θεολόγος καὶ δὴ δεινός, ὅπως μᾶς ἀποκαλύπτει ἡ μελέτη τῶν δύο Λόγων του, δὲν παραλείπει, βέβαια, νὰ ἐκπληρώσει τὴν ὀφειλὴν του, ἡ ὁποία συνίσταται, ὅπως μᾶς ἔχει διδάξει ἤδη ἡ ἐνασχόλησή μας μὲ τὴν πολεμικὴν του, στὸ νὰ παρουσιάσει καταρχὴν διὰ βραχέων τὶς δικές του θρησκευτικὲς πεποιθήσεις - πῶς, δηλαδή, μὲ τὴν πίστη μας στὸν δημιουργὸ Θεὸ τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης «διαλάμπει τὸ τῆς ἰδίας ἐλευθερίας ἀξίωμα»¹, - νὰ ὑπογραμμίσει στὴ συνέχεια πῶς «οὐκ ἔστιν ἄρα εἰμαρμένη, οὐδὲ κατ' αὐτὸν τὴν εἰμαρμένην πρεσβεύοντα Πλήθωνα»² καὶ ἂν προχωρήσει, τέλος, στὴν ἐξέταση τῶν «ἐφεξῆς πραγματευομένων» στὸ «Περὶ εἰμαρμένης» κεφάλαιο τῆς *Νόμων* συγγραφῆς χαρακτηρίζοντάς τα ἀμέσως ὡς «ἀσεβούμενα» καὶ φροντίζοντας νὰ συστήσει στοὺς ἀναγνώστες του τὸν ἀντίπαλό του ὅχι ἀπλῶς ὡς «κκκὸν... γεγεννημένον», ἀλλὰ ὡς τὸν «τῶν πώποτε κάκιστον»³.

Ἡ συναναφορὰ τῶν «ἀσεβούμενων» καὶ τῆς κακίας, ποὺ κατὰ τὸν Καμαριώτη χαρακτηρίζει κατεξοχὴν τὸν ἀντίπαλό του Πλήθωνα, δὲν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαία στὸ συγκεκριμένο σημεῖο τῶν δύο Λόγων του. Θὰ μπορούσε, μάλιστα κανεὶς νὰ ἰσχυριστεῖ ὅτι τὰ «ἀσεβούμενα» συνδέονται μὲ τὴν κακία τοῦ εἰσηγητῆ τους κατὰ τρόπο, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν σύγχρονή μας ὀρολογία, διαλεκτικό. Ὅμως, πέρα ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ ἢ τὴν μὴ διαλεκτικὴ ἢ ὅποια ἄλλη σύνδεσή τους στὸ συγκεκριμένο σημεῖο, πού, ἂς μὴν ξεχνοῦμε, μᾶς μεταφέρει ἀπὸ τὴ μία θεματικὴ στὴν ἄλλη, ὀφείλουμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Καμαριώτης γιὰ ἄλλους λόγους χαρακτηρίζει γενικὰ τὸν Πλήθωνα ὡς ἀσεβῆ καὶ συνακόλουθα τὰ «πραγματευόμενά» του ὡς «ἀσεβούμενα» καὶ γιὰ ἄλλους λόγους τὸν θεωρεῖ ὡς τὸν «τῶν πώποτε κάκιστον». Στὴ θεώρηση τοῦ Καμαριώτη προβάλλει ὁ Πλήθων ὡς ἀσεβής, γιατί συλλαμβάνει τὸ θεῖον διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι ἡ Παλαιὰ καὶ ἡ Καινὴ Διαθήκη ὀρίζουν καὶ ὁ ἴδιος δέχεται ὡς ἀλήθεια. Πρόκειται ἐπομένως γιὰ ἓναν γενικὸ χαρακτηρισμό, ὁ ὁποῖος ἐρείδεται στὴν ἀξιολόγηση τῆς σκέψης του ἀπὸ τὴ σκοπιὰ μιᾶς διαφορετικῆς σκέψης καὶ ποὺ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς παραμένει τελικὰ κενὸς λόγος, ἀφοῦ ὁ Πλήθων, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Καμαριώτης, δέχεται τόσο τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ ὅσο καὶ τὴ σύλληψή του σὲ μορφές καθ' ὅλα συμβατὲς μὲ τὶς δυνατότητες πρόσληψής τους ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Ἄλλου εἶδους καί, θὰ λέγαμε, ἄλλης ποιότητος εἶναι τὸ ἔρεισμα τοῦ δευτέρου χαρα-

1. Ὁ.π., σ. 154.

2. Ὁ.π., σ. 156.

3. Ὁ.π.. Βλ. ἐπόμενη σημείωση.

κτηρισμοῦ: Ὁ Καμαριώτης στὴν προσπάθειά του νὰ καταδείξει τὸ ἠθικὸ ἀδιέξοδο, στὸ ὁποῖο ὁδηγεῖ ἡ υἱοθέτηση τῆς εἰμαρμένης ὡς ἐρμηνευτικῆς ἀρχῆς, εὐστοχα ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Πλήθων μὲ τὴν διδασκαλία του αὐτὴ αἰτιολογεῖ ἀκόμη καὶ τὴν παρουσία τοῦ κακοῦ «ἐν ἀνθρώποις», ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ κατὰ τὴν γνώμη του νὰ μὴν διακατέχεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ εἰσηγητὴς τῆς. Ἄν, λοιπόν, ὁ πρῶτος χαρακτηρισμὸς φαντάζει ἀπλῶς ὡς μία αὐθαίρετη κρίση ἀπὸ τὴ σκοπιὰ μιᾶς διαφορετικῆς σύλληψης τοῦ θεοῦ, ὁ δεύτερος χαρακτηρισμὸς ἐρεῖδεται στὴν εὐστοχη ἐρμηνεία τῆς περὶ εἰμαρμένης διδασκαλίας τοῦ Πλήθωνα, ὡς ἀναγκαία ἀπόρροια τῆς ὁποίας καὶ προβάλλει.

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Καμαριώτη, παρὰ τὸ ὅτι ἀρθρώνεται στὸν ἴσθμ τῶν ἀπαξιωτικῶν χαρακτηρισμῶν γιὰ τὸν ἀντίπαλό του, διακρίνεται, θὰ πρέπει νὰ υπογραμμίσουμε, γιὰ τὴν πειστικότητά της, ἡ ὁποία ὀφείλεται στὴν ἀνάλυση καὶ λογικὴ ἐπεξεργασία τοῦ περιεχομένου τῆς ἔννοιας τῆς εἰμαρμένης: Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ εἶναι συνυφασμένη ἡ ἔννοια τῆς ἀνάγκης, ποὺ διέπει ἀπόλυτα τὸ κοσμικὸ καὶ κοινωνικὸ γίγνεσθαι. Ὅ,τι γίνεται, λοιπόν, γίνεται κατ' ἀνάγκην καὶ τὰ πάντα αἰτιολογοῦνται μὲ τὴν ἐπίκληση τῆς εἰμαρμένης, ἀκόμη καὶ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ κακοῦ. Μὲ τὴ διατύπωση τοῦ Καμαριώτη: Ἡ θεώρηση τῆς εἰμαρμένης ὡς ἐρμηνευτικῆς ἀρχῆς τοῦ κοσμικοῦ καὶ κοινωνικοῦ γίγνεσθαι ὁδήγησε τὸν Πλήθωνα σὲ «πραγματευόμενα ἢ ἀσεβούμενα», γιὰ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς «ποῖα οὐ παρελαύνει κακίας ὑπερβολή»· σ' αὐτὰ τὰ «πραγματευόμενα ἢ ἀσεβούμενα» ὁ Πλήθων «ἀνέδην... καὶ ἀπαρακαλύπτως, τῆς ἀνάγκης ἐξαρτᾶ τὴν ἐν ἀνθρώποις κακίαν» μὲ ἀποτέλεσμα νὰ «ἀποφαίνεται» ὅτι «μὴ κατ' αὐτὸν μηδὲνα κακύνεσθαι, ἀλλ' ἄκοντας κακοὺς τοὺς κακοὺς ἐξαμαρτάνοντας γίγνεσθαι». Ὅπως μάλιστα προσθέτει ὁ Καμαριώτης - ἂν κατανοοῦμε σωστὰ τὸν ἀνελλήνιστο ἐλληνικὸ λόγο του - ὁ Πλήθων «οὐκ ἀπὸ σκοποῦ τοῦτο» πράττει, «ἵνα», δηλαδή, «καταφεύγειν ἔχη πρὸς ἀνάγκην, καθ' ἣν, ἀλλ' οὐ καθ' ἑαυτὸν, κακὸς γίνεσθαι», ἀλλὰ πράττει τοῦτο γιατί ἀπλούστατα εἶναι «κακὸς ... γεγεννημένος, καὶ τῶν πώποτε κάκιστος»¹.

Μὲ τὴν ἀνάδειξη τοῦ περιεχομένου τῆς ἔννοιας τῆς ἀνάγκης ὡς ἓνα εἶδος κρίκου μεταξὺ εἰμαρμένης, μὲ τὴν ὁποία συνυφαίνεται, καὶ κακίας, τῆς

1. Ὁ.π. Τὸ πλήρες παράθεμα, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τυπικὸ δεῖγμα μετάβασης τοῦ Καμαριώτη ἀπὸ τὸν σχολιασμὸ μιᾶς ἐπιμέρους ἀποψῆς στὸν σχολιασμὸ μιᾶς ἄλλης ἐπιμέρους ἀποψῆς τοῦ Πλήθωνα: «περὶ μὲν δὴ τούτων, ἐπὶ τοσοῦτον. τὰ δ' ἐφεξῆς πραγματευόμενα ἢ ἀσεβούμενα Πλήθωνι, ποῖαν οὐ παρελαύνει κακίας ὑπερβολήν; ἀνέδην γὰρ λοιπόν καὶ ἀπαρακαλύπτως, τῆς ἀνάγκης ἐξαρτᾶ τὴν ἐν ἀνθρώποις κακίαν· ἀποφαινόμενος, μὴ κατ' αὐτὸν μηδὲνα κακύνεσθαι, ἀλλ' ἄκοντας κακοὺς τοὺς ἐξαμαρτάνοντας γίνεσθαι. οὐκ ἀπὸ σκοποῦ τοῦτο ποιῶν, ἵνα κακὸς αὐτὸς γεγεννημένος, καὶ τῶν πώποτε κάκιστος, καταφεύγειν ἔχη πρὸς τὴν ἀνάγκην, καθ' ἣν, ἀλλ' οὐ καθ' ἑαυτὸν, κακὸς γίνεσθαι.»

ὁποίας τὴν ὑπαρξὴ «ἐν ἀνθρώποις» αἰτιολογεῖ ὡς ὀλοσχερῶς ἐξαρτώμενης ἀπὸ αὐτῆς, ὁ Καμαριώτης πέτυχε νὰ δημιουργήσῃ τὴν στέρεη πλέον ἀφετηρία προκειμένου νὰ ἀσχοληθεῖ διεξοδικὰ μὲ τέσσερις ἀκόμη ἐπιμέρους ἀπόψεις τοῦ Πλήθωνα καὶ ἔτσι νὰ ὀλοκληρώσῃ τὸν ἔλεγχον τῶν «ἰσχυρισμῶν» τοῦ ἀσεβοῦς καὶ κακοῦ ἀντιπάλου του. Οἱ τρεῖς ἀπὸ αὐτὲς ἀφοροῦν τὶς ἐννοιες τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δουλείας, ὅπως τὶς ὕρισε καὶ τὶς ἀνέλυσε στὴν *Νόμων* συγγραφὴ τοῦ ὁ Πλήθων «τῆς ἀνάγκης ἀποδιαιρῶν τὸ ἄρχεσθαι», ἐνῶ ἡ τέταρτη ἀναφέρεται στὴν «θεόθεν γινομένην δίκην ἀνθρώποις»¹, ποὺ μᾶς ἐπανασυνδέει μὲ τὴν ἤδη γνωστὴ μας «θεοποιΐα» του.

Ἐλέγχοντας ὁ Καμαριώτης τὶς ἀπόψεις τοῦ Πλήθωνα γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν δουλεία δὲν ἐγκαταλείπει παντελῶς τὸν οἰκεῖο σ' αὐτὸν χῶρον τῆς θεολογίας καὶ τῶν συνοδῶν τῆς ἀπαξίωτικῶν ἐκτιμήσεων καὶ ὕβρεων περὶ ἀσεβείας, περὶ κακότητος καὶ περὶ ἄλλων ἡχηρῶν παρόμοιων· ἐπανακάμπτει μὲν στὴ φιλοσοφία, ποὺ ξέρεи καὶ θέλει νὰ ἀναζητᾷ τὴν ἀλήθεια πέρα ἀπὸ τὶς ὑποίες θρησκευτικὰς πεποιθήσεις τῶν διακόνων τῆς καὶ πέρα ἀπὸ τὶς ὕποιες συναισθηματικὰς ἐξάρσεις τοὺς σὲ προσωπικὸ ἢ μὴ προσωπικὸ ἐπίπεδο, ὅμως δὲν λησμονεῖ νὰ συνδέσῃ τὴν πρώτη ἀπὸ τὶς τρεῖς ἀπόψεις τοῦ Πλήθωνα γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ δουλεία μὲ τὴν ἀσέβεια καὶ μὲ τὴν κακία του². δὲν λησμονεῖ μάλιστα μετὰ τὸν ἔλεγχον τῆς τρίτης ἀποψῆς νὰ κρίνει τὸν Πλήθωνα γιὰ τὴν «ἀτιμίαν καὶ τὴν αἰσχύνην» του καθ' ὅλα ἄξιο «ἐπ' ἀράτος τε εἶναι, καὶ πυρὶ τῷ αἰωνίῳ ὕλῃ, μεθ' ἧς ἔτεκεν ἀσεβείας, ταμειευθήσεσθαι»³.

Ἡ προσφυγὴ τοῦ Καμαριώτη ὄχι μόνον στὴν ὕβρη περὶ ἀσεβείας καὶ κακίας τοῦ Πλήθωνα, ἀλλὰ καὶ - προπάντων! - στὴ διατύπωση μιᾶς καταδικαστικῆς ἀπόφασης, ποὺ στέλνει τὸν ἀντίπαλό του μαζὶ μὲ τὴν ἀσέβειά του στὸ πῦρ τὸ αἰώνιο, δημιουργεῖ ἀναμφίβολα στὸν ἀναγνώστη τῶν *Λόγων* τοῦ ἑνὸς εὐλογο ἐρώτημα. Τὸ ἐρώτημα μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται τόσο στὸ εὐάλωτον τῶν περὶ ἐλευθερίας καὶ δουλείας ἀπόψεων τοῦ Πλήθωνα ὅσο καὶ στὴν ἐπιτυχὴ ἀνασκευή τοὺς ἀπὸ τὸν Καμαριώτη. Ἀναρωτιέται, δηλαδή, κάθε προσεκτικὸς ἀναγνώστης τῶν δύο *Λόγων*, γιὰτὶ ἡ ἀνασκευή κάποιων ἐκ προοιμίου, θὰ λέγαμε, εὐάλωτων ἀπὸ ἱστοριοφιλοσοφικὴ σκοπιὰ ἀπόψεων γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ δουλεία θὰ πρέπει νὰ συνδεθεῖ ὅπωςδὴποτε μὲ τὴν ἀσέβεια καὶ τὸ αἰώνιον πῦρ τῆς κόλασης ἢ γιὰτὶ ὁ Καμαριώτης κατὰ τὸν ἔλεγχον αὐτῶν τῶν ἀπόψεων δὲν περιορίσθηκε μόνον στὴν ἀναζήτηση καὶ κατάδειξη τῶν

1. Τὰ δύο παραθέματα ἀπὸ τὴ σ. 156 καὶ τὴ σ. 192.

2. Πρβλ. *δ.π.*, σ. 158.

3. Πρβλ. *δ.π.*, σ. 186: «ἀλλ' ἡμεῖς οὐχ ἄπερ ἄξιον ἐκεῖνον (τὸν Πλήθωνα, Ν.Κ.Ψ.) ἀκούειν σκοποῦμεν, ἀλλ' ἄπερ ἡμᾶς καὶ ποιεῖν καὶ λέγειν δίκαιον, ταῦτα τιθέμεθα πρὸ παντός· ἀρκεῖν ἀντὶ πάσης ἀτιμίας καὶ αἰσχύνης ἡγούμενοι Πλήθωνι, τὰ οὕτως αὐτὸν ἐαυτὸν καταισχύνειν, ὡς πᾶσιν ἐμελλεν, ἐπ' ἀράτος τε εἶναι, καὶ πυρὶ τῷ αἰωνίῳ ὕλῃ, μεθ' ἧς ἔτεκεν ἀσεβείας, ταμειευθήσεσθαι.»

ἀντιφάσεων, πού αὐτές, στήν Πληθώνεια τουλάχιστον ἐκδοχή τους, προφανῶς ἐμπεριέχουν. Μὲ ἄλλα λόγια, γιατί ὁ Καμαριώτης δὲν παύει νὰ θεολογεῖ, ἔταν μπορεῖ φιλοσοφῶν καὶ μόνο φιλοσοφῶν νὰ ἀνασκευάζει ἀπόψεις μὴ συμβατές μὲ τὴ δική του - θεολογική ἔστω - σκέψη.

Ὅπως καὶ νὰ ἀπαντηθεῖ τὸ ἐρώτημά μας σὲ μία ἀπὸ τρεῖς ἐκφάνσεις του, ἐκεῖνο πού πρώτιστα μᾶς ἐνδιαφέρει ἀπὸ ἱστορικοφιλοσοφική σκοπιὰ εἶναι, βέβαια, ἡ ἐπιχειρηματολογία, τὴν ὁποία ὁ Καμαριώτης εἶτε ὡς θεολογῶν φιλόσοφος εἶτε ὡς φιλοσοφῶν θεολόγος ἀνέπτυξε γιὰ τὴν ἀνασκευὴ τῶν ἀπόψεων τοῦ ἀντιπάλου του ἀκολουθώντας σὲ γενικὲς γραμμὲς γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τὸ γνωστό μας σχῆμα τῆς κατὰ λέξη παράθεσης χωρίων ἀπὸ τὸ «Περὶ εἰμαρμένης» κεφάλαιο τῆς *Νόμων* συγγραφῆς καὶ τῆς ἀνάδειξης στὴ συνέχεια τῶν κατὰ τὴ γνώμη του «ἀσθενῶν» σημείων τοῦ περιεχομένου τους. Ἔτσι, πρῶτα παραθέτει τὴν κατὰ τὸν Πλήθωνα «ἀποδιαίρεση» τοῦ «ἄρχεσθαι» τῆς ἀνάγκης, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ ἄνθρωποι «ἐλεύθεροι ... εἶναι τε πως, καὶ μὴ εἶναι» κι ὕστερα συζητᾷ τὶς ἐπιμέρους πτυχές της, τῶν ὁποίων τὴν ὀρθότητα ἢ τὴν μὴ ὀρθότητα διερευνᾷ στὸ φῶς τῆς δικῆς του σύλληψης τοῦ κόσμου καὶ τῶν τεκταινομένων σ' αὐτόν¹.

Πρὶν μελετήσουμε, ὡστόσο, τὴν ἔρευνα τοῦ Καμαριώτη γιὰ τὴν ὀρθότητα ἢ τὴν μὴ ὀρθότητα τῶν ἐπιμέρους πτυχῶν τῶν περὶ ἐλευθερίας καὶ δουλείας ἀπόψεων τοῦ Πλήθωνα, θὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι τόσο ἡ ὑπογράμμιση τῆς ἐξάρτησης τῆς «ἐν ἀνθρώποις» κακίας ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ὅσο καὶ ὁ ἐπιμερισμὸς ἢ ἡ «ἀποδιαίρεση» τῆς τελευταίας ὡς ἀρχῆς χρησιμεύουν μᾶλλον ὡς τελικὸ προγεφύρωμα ἀπόρριψης γενικὰ τῆς εἰμαρμένης παρὰ ὡς ἀφετηρία ἀνασκευῆς τῶν ἐπιπτώσεων τῆς ἰσχύος της. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Καμαριώτης δὲν ἀδικεῖ τὸν Πλήθωνα, ὅταν ἐρμηνεύει τὸ πῶς ἡ εἰμαρμένη διέπει τὸ κοσμικὸ καὶ κοινωνικὸ γίνεσθαι παραπέμποντάς μας στὴ δράση τῆς συνυφασμένης μ' αὐτὴν ἔννοιας τῆς ἀνάγκης. Δὲν φαντάζει μάλιστα ὡς παράδοξη ἢ καὶ παράλογη ἡ ὅλη του προσπάθεια νὰ συνδέσει τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας ἢ τὴν ἀντίθετή της ἔννοια τῆς δουλείας μὲ τὴν ἀνάγκη καὶ ἔτσι νὰ ὀρίσει τὴν πρώτη ὡς παντελῶς ἀπαλλαγμένη καὶ τὴ δεύτερη ὡς παντελῶς ἐξαρτημένη ἀπὸ αὐτήν. Ὁ Πλήθων, ἄλλωστε, στὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο καὶ ὁ Καμαριώτης παραθέτει κατὰ λέξη, δὲν ἀρνεῖται τὴ δυνατότητα σύνδεσης τῆς ἔννοιας τῆς εἰμαρμένης μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀνάγκης, τὴ θεωρεῖ ὅμως ἐσφαλμένη. Γράφει χαρακτηριστικά: «εἰ μὲν γὰρ ἐλευθερίαν τις τὴν οὐκ ἀνάγκην καλεῖ, οὐκ ἂν ὀρθῶς φαίνοιτο καλῶν. ἀναγκάζοιτο γὰρ δουλείαν τὴν ἀνάγκην καλεῖν.»²

1. Πρβλ. ὁ.π., σ. 156 κ.ε. καὶ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 74.

2. Ὁ.π. Πρβλ. καὶ Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 158.

Ἡ τελευταία φράση τοῦ Πλήθωνα εἶναι προφανῶς ἐνδεικτικὴ τῆς ἀδυναμίας του νὰ αἰτιολογήσῃ κατὰ τρόπο πειστικόν, γιατί κανεὶς «οὐκ ἂν ὀρθῶς φαίνοιτο καλῶν», ὅταν προσεγγίζει τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας ἢ καὶ τῆς δουλείας μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀνάγκης. Κι ἂν μὲ τὸ ρῆμα «ἀναγκάζοιτο» ἐπισημαίνεται τὸ τί πράγματι ἔπεται τῆς ὑποθετικῆς πρότασης «εἰ τις ἐλευθερίαν τὴν οὐκ ἀνάγκην καλεῖ», αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι δὲν νομιμοποιεῖται ἡ προσέγγισις τῆς ἔννοιαι τῆς δουλείας μὲ βάση τὴν ἔννοια τῆς ἀνάγκης. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ τὰ ὅσα προσθέτει στὴ συνέχεια περιπλέκουν παρὰ ἀποσαφηνίζουσιν τὴν ἀπόπειρά του νὰ τεκμηριώσῃ τὴν πρότασιν «οὐκ ἂν ὀρθῶς φαίνοιτο καλῶν»: «τῇ δὲ δουλείᾳ καὶ δεσποτείᾳ δῆπου εἶναι τινα δεῖ, ἥ δουλεύσει, δουλείᾳ οὐσα· τῇ οὖν πρεσβυτάτῃ ἀνάγκῃ, καὶ ἡ μόνη αὐτὴ δι' αὐτὴν ἀναγκαίως ἔχει, τὰ δ' ἄλλα ἅπαντα δι' ἐκείνην, ἣν τάγαθόν τε αὐτὸ καὶ τὸν Δία φαμέν, τίς ποτε ἔσεται δεσποτεία ἥ δουλεύσει; οὐ γάρ που ἡ αὐτὴ, δεσποτεία ἅμα καὶ δουλεία ἔσται.»¹

Στὴν τεκμηρίωσιν αὐτὴ δὲν μᾶς ἀποκαλύπτεται μόνο τὸ ἀδιέξοδον τῆς σκέψεως τοῦ Πλήθωνα, ὁ ὁποῖος προσφεύγει πλέον καὶ στὴ διατύπωσιν ἐρωτημάτων τοῦ τύπου «τῇ ... πρεσβυτάτῃ ἀνάγκῃ ... τίς ποτε ἔσται δεσποτεία ἥ δουλεύσει», ἀλλὰ καὶ ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ Καμαριώτης παρέμεινε θεολόγος, ἐνῶ θὰ μπορούσε φιλοσοφῶν νὰ σχολιάσῃ τὰ ὅσα ὁ ἀντίπαλός του ἰσχυρίζεται. Ἡ ἀναφορὰ στὴν «πρεσβυτάτην ἀνάγκην» ὡς τὴν μόνην ποὺ «αὐτὴ δι' αὐτὴν ἀναγκαίως ἔχει» καὶ ὡς ἐκείνην, «ἣν τάγαθόν τε αὐτὸ καὶ τὸν Δία φαμέν» προκαλοῦσε ἀσφλῶς - καὶ προκαλεῖ - ὅποιονδῆποτε γιὰ τὴν πίστην τοῦ Χριστοῦ μαχόμενον θεολόγον, ποὺ ὡς μαχόμενος οὕτως ἢ ἄλλως δὲν διακρίνεται, βέβαια, γιὰ τὴν νηφαλιότητά του. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ γιατί ὁ Καμαριώτης μετὰ τὴν ἀκριβὴ παράθεσιν τῶν λόγων τοῦ Πλήθωνα ἔσπευσε νὰ ἀναρωτηθεῖ «τί τις ἂν εἴποι πρὸς ταῦτα»² καὶ νὰ σημειώσῃ ἐπιπρόσθετα μὲ ξεχωριστὴ δηκτικότητα: «πότερον εἰδέναι Πλήθωνα ἃ λέγει, ἢ ἀγνοεῖν; εἰ μὲν ἀγνοεῖν ὡς εἰς καλὸν τῆς εἰμαρμένης ἀπώνατο, παραπλησίως ἔχων μαινομένῳ, καὶ μὴ εἰδότι ἃ φθέγγεται· ἐκεῖνα λέγων, ἅπερ οὐχ ὅτι σοφῷ ἀνδρί, ἀλλ' οὐδὲ τῷ τυχόντι καὶ ὀτρωῶν, ἐκὼν τις ἂν ἐπιτρέψειεν, οὕτως ἔχοντα πάνυ ἀμαθῶς τε ἅμα καὶ ἀσεβῶς. εἰ δὲ εἰδέναι, καὶ τίνα τῶν πώποτε σοφιστομένων, οὐ παρήλασε τῇ κακίᾳ, πρεσβύτης ἀνὴρ, οὕτω σοφισζόμενος ἀπαρακαλύπτως, ὡς παντὶ καὶ ὀτρωῶν, ἐμελλεν εὐφώρατος εἶναι.»³

Ὁ Καμαριώτης, ὥστόσο, πέρα ἀπὸ τὴν δηκτικότητά του, ποὺ κορυφώνεται στὶς ἐκφράσεις «γυμνὸν ... πᾶσι προδεικνύς τὸ τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς πονηρότατον καὶ ἀσεβέστατον προσωπεῖον», «τίνι ... οὐ κατάδηλα τὰ περὶ τῆς

1. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π. Πρβλ. καὶ Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π.

2. Ὁ.π.

3. Ὁ.π.,

ανάγκης και δουλείας αὐτῷ τερατολογούμενα», «πῶς ταῦτα οὐκ ἔτι ἀγνοοῦντος ἂ λέγει, ἢ ἐκόντος ἐξαπατᾶν πειρωμένου»¹ κ.λ.π., διαθέτει αὐτῇ τῇ φορᾷ καὶ ἀξιοπρόσεκτα ἐπιχειρήματα, ποὺ ἐλέγχουν τὰ ὅσα ὁ Πλήθων μᾶς διδάσκει στὸ «Περὶ εἰμαρμένης» κεφάλαιο τῆς *Νόμων* συγγραφῆς του γιὰ τὸν ὀρισμὸ τῆς ἐλευθερίας ὡς «οὐκ ἀνάγκην» καὶ τῆς δουλείας ὡς ἀνάγκην. Κατὰ τὸν Καμαριώτη ὑπάρχει καταρχὴν κάποια σχέση «μεταξὺ τοῦ ἀναγκάζοντος καὶ ἀναγκαζομένου, ἢ δεσπόζοντος καὶ δουλεύοντος», ἐνῶ «τὸ τῆς δουλείας ὄνομα εἶωθε» γι' αὐτὸν «λέγεσθαι» ὅχι «ἐπὶ τοῦ δεσπόζοντος τὸ αὐτό», ἀλλὰ «μάλιστα ἐπὶ τοῦ δουλεύοντος»². Ὅταν, λοιπόν, ὁ Πλήθων διατείνεται ὅτι «εἰ ἐλευθερίαν τις τὴν οὐκ ἀνάγκην καλεῖ, ἀναγκασθήσεται δουλείαν τὴν ἀνάγκην κατονομάζειν», τότε δὲν ἀντιλαμβάνεται πῶς μὲ «ἔτι ποτέ φησι» γιὰ «τὸ καταναγκάζεσθαι, καὶ ὡς εἰ καταναγκάζεται» δέχεται οὐσιαστικά «καὶ ἀνάγκην τινὰ ... ἢ ἀναγκάζεται, καὶ καθ' ἣν ἀναγκαζόμενον πάσχει»³. Αὐτὴν τὴν «ἐν τε τῷ ἀναγκάζοντι, καὶ ἀναγκαζομένῳ» ἐνυπάρχουσαν ἀνάγκην ἀναγνωρίζει ὁ Καμαριώτης ὡς πραγματικὴ καὶ «λόγῳ» μόνον «παρὰ τὸ ἀναγκάζον καὶ ἀναγκαζόμενον διαφέρουσιν»⁴. Ἐξάλλου, ὅπως συμπληρώνει, ὁ Πλήθων «προσπερνᾷ ... τὸ τῇ δουλείᾳ δεῖν εἶναί τινα καὶ δεσποτεῖαν, οὐχ ἢ δεσπόσει, ἀλλὰ ἢ δεσπόσεται»· ὅμως κανεὶς ἐνδεχομένως δὲν ἐμποδίζεται «καὶ ἐλευθερίαν τὴν μὴ ἀνάγκην καλεῖν, καὶ τὴν ἀνάγκην οὐδὲν ἔττον, μὴ πᾶσαν δουλείαν κατονομάζειν, ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο καὶ τινα ἀνάγκην δεσποτεῖαν, ἢ τὸ δουλεῖον δουλεύσει», ποὺ σημαίνει ὅτι «οὐ πρὸς δοῦλον ἀποδίδεται δοῦλος, ἀλλὰ πρὸς δεσπότην»⁵. Ἡ μὴ ἀποδοχὴ τῆς ἀλήθειας αὐτῆς μᾶς ἐκτρέπει καὶ στὸ ζήτημα τῆς ἀνάγκης καθὼς ὀρίζουμε «τὸ τῆς ἀνάγκης ὄνομα, ἐπὶ τοῦ ἡναγκασμένου» καὶ ὅχι ἐπὶ τοῦ «ἀναγκάζοντος» μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διατρέχουμε ἔτσι τὸν κίνδυνο νὰ ἐγκλωβιστοῦμε σὲ μία «εἰς ἄπειρον ... ἀναγωγὴν», ἀφοῦ τὸ ζητούμενο παραμένει πάντα «ὃ μὴ ἀναγκαζόμενον αὐτὸ ἀναγκάσει»· μὲ ἄλλα λόγια, συλλαμβάνουμε τὴν ἔννοια τῆς ἀνάγκης «ὡς οὐχ ἢ ἀναγκάσει, ἀλλ' ἢ καὶ αὐτὴ ἀναγκάζεται»⁶. Ὁ Καμαριώτης θεωρεῖ ἐπιπλέον «ἀμήχανον καὶ ἄτοπον» τὴ σύλληψη τῆς ἔννοιας τῆς ἀνάγκης «ἐπ' ἀμφοῖν», δηλαδή «καὶ ἐπὶ τῶν δουλευόντων, ἢ δουλεύουσι, καὶ ἐπὶ τῆς ἀνάγκης, ἢ καὶ αὐτὴ δουλεύει ὁμοίως»· τὸ «δέον», κατὰ τὴ γνώμη του, εἶναι «μηδόλως ἐπὶ τῆς ἀνάγκης τὴν δουλείαν λαμβάνειν», ἀφοῦ τελικὰ καὶ ἡ ἀνάγκη «οὐχ ἢ ἀναγκάζεται, ἀλλ' ἢ ἀ-

1. Ὁ.π., σ. 158 κ. ἐ.

2. Πρβλ. ὁ.π., σ. 160.

3. Πρβλ. ὁ.π., σ. 160 κ. ἐ.

4. Πρβλ. ὁ.π., σ. 162.

5. Πρβλ. ὁ.π.

6. Πρβλ. ὁ.π.

ναγκάζει προσαγορεύεται»¹. Αυτό, βέβαια, μπορεί νὰ λέγεται «καὶ ἐπὶ τῶν ἀναγκαζομένων», ὅμως λέγεται «καθ' ἕτερον λόγον»: «ἡ γὰρ ἀνάγκη καὶ τοῦ ἀναγκάζοντος καὶ ἐν τῷ ἡναγκασμένῳ ἐστίν.» Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, ὅπως συμπεραίνει, «οὐχ ἡ ἀνάγκη δουλεύσει τε, καὶ δεσπόσεται ἡ αὐτή, εἴγε δὴ πρὸς μὴ ἀνάγκην, τὸ ἐλεύθερον λέγοιτο»².

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ὅλη προσπάθεια τοῦ Καμαριώτη νὰ καταδείξει ὅτι τὸ κατ' αὐτὸν («δέον») ἐπιβάλλει ἡ ἔννοια τῆς δουλείας νὰ «ἀποδίδεται ... πρὸς δεσπότην» καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἀνάγκης νὰ ὀρίζεται («ἐπὶ τοῦ ἀναγκάζοντος») καὶ ἐπομένως ὅτι ὁ Πλήθων σφάλλει, ὅταν πρεσβεύει πῶς ὁ ὀρισμὸς τῆς ἐλευθερίας ὡς «οὐκ ἀνάγκης» συνεπιφέρει τὸν ὀρισμὸ τῆς δουλείας ὡς ἀνάγκης, φαντάζει σὲ ἓνα πρῶτο ἐπίπεδο περισσότερο σὰν παιχνίδι λέξεων, ποὺ κουράζει καὶ τὸν πλέον καλοπροαίρετο καὶ ἐπίμονο ἀναγνώστη τῶν *Λόγων*, καὶ λιγότερο ὡς ἐπιχειρηματολογία, ποὺ μὲ ἀπόλυτη σαφήνεια ἀνασκευάζει κάποιες συγκεκριμένες ἀπόψεις. Τὴν λανθάνουσα σ' αὐτὴν τὴν προσπάθεια σαφήνεια, ποὺ ἐπιτυγχάνεται μόνο μὲ τὴν αὐστηρὴ ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων τῆς λογικῆς στὴν ἀλληλουχία τῶν ἐπιμέρους συλλογισμῶν, ἀνακαλύπτουμε ἀσφαλῶς σὲ ἓνα δεύτερο ἐπίπεδο, ὅταν, δηλαδή, προβάλλουμε τὰ ὅσα ἀναπτύσσει ὁ Καμαριώτης στὸ φῶς τῆς γνωστῆς μας δηκτικῆς παρατήρησής του, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Πλήθων ἀγνοεῖ πῶς τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὸν ὀρισμὸ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δουλείας «ὡς εἰς καλὸν τῆς εἰμαρμένης ἀπώνατο»³. Ἐλέγχοντας, λοιπόν, ὁ Καμαριώτης τὶς ἀπόψεις αὐτὲς ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ περιεχομένου τῶν ὅρων, ποὺ τὶς συνθέτουν, ἀποδυναμώνει μέρος τῆς ἰσχύος τῶν στηριγμάτων τοῦ «καλοῦ τῆς εἰμαρμένης», ποὺ θέλει πάσῃ θυσίᾳ νὰ καταδείξει ὡς ἐσφαλμένη. Αὐτός, ἄλλωστε, εἶναι ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο ἀναφέρεται στὴν ἔννοια τῆς εἰμαρμένης τόσο στὴν ἀρχὴ ὅσο καὶ στὸ τέλος τοῦ ἐλέγχου τῶν γραφομένων τοῦ Πλήθωνα γιὰ τοὺς ὀρισμοὺς τῶν ἐννοιῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δουλείας μὲ βάση καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὴν ἔννοια τῆς ἀνάγκης. Κι ἂν ἡ ἀναφορὰ τῆς ἀρχῆς μᾶς παραπέμπει γενικὰ στὴν ἄγνοια τοῦ Πλήθωνα γιὰ τὸ τί ὁ ἴδιος γράφει, ἡ ἀντίστοιχὴ της στὸ τέλος τοῦ ἐλέγχου διατυπώνεται μᾶλλον γιὰ νὰ μᾶς καταστήσει κοινωνοὺς τῆς γνώσης τοῦ Καμαριώτη γιὰ τὸ ποιά εἶναι ἡ ἀλήθεια καὶ ποιὸς τὴν «πολεμεῖ, τοὺς μὲν ποιῶν δούλους, τοὺς δ' ἐλευθέρους, καὶ οὐ τοῖς αὐτοῖς ἀμφοτέρᾳ πη ἀποδιδούς»⁴.

Τὴν ἀλήθεια τοῦ ὁ Καμαριώτης καταθέτει γι' αὐτὸ κατ' ἀντιπαράθεση πρὸς ὅ,τι ὁ Πλήθων πρεσβεύει καταρχὴν περὶ ἐλευθερίας καὶ δουλείας. Ἔτσι

1. Πρβλ. *δ.π.*, σ. 162 κ. ἐ.

2. Πρβλ. *δ.π.*, σ. 164.

3. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴ σ. 158.

4. *Ὁ.π.*, σ. 168.

τονίζει με ιδιαίτερη έμφαση: «ἡμεῖς δὲ οὔτε τὸ ἐλεύθερον καὶ δοῦλον παραπλησίως αὐτῷ (τῷ Πλήθωνι, Ν.Κ.Ψ.) λέγομεν», ἀλλὰ «ὁμοίως ἅπαντας ἐλευθέρους καὶ δούλους». Ἐλεύθεροι εἶναι ὅσοι διακατέχονται ἀπὸ τὸ «πρέπον ἀξίωμα» τόσο ὡς πρὸς τὸ αὐτεξούσιον καὶ τὸ «διασεσωκέναι» ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸ λογικὸν καὶ αὐτεξούσιον· «διὰ τὸ αὐτεξούσιον» οἱ ἄνθρωποι εἶναι δοῦλοι καὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἑαυτοῦ τους. Δοῦλοι στὴν κυριολεξία εἶναι, ἀντίθετα, ὅσοι μὲ τὴ θέλησή τους παραδίδονται στὸν «πικρότατον δεσπότην», ποὺ εἶναι ἡ ἁμαρτία, καὶ ἔτσι «ἀποσχοινίζονται» ὅχι μόνο «τῆς εὐδαιμονίας τε καὶ μακαριότητος», ἀλλὰ «καὶ τοῦ ὄντως ἀγαθοῦ»¹. Στὴν ἀδιαμφισβήτητη γιὰ τὸν Καμαριώτη ἀλήθεια τῆς διάκρισης τῶν ἀνθρώπων σὲ ἐλευθέρους καὶ δούλους μὲ μοναδικὸ κριτήριον τὴν ἔννοια τῆς ἁμαρτίας καὶ τὴν συνακόλουθὴ τῆς ἔννοια τῆς σωτηρίας ὀφείλεται, ἄλλωστε, καὶ ἡ μὴ ἀποδοχὴ τῆς ἀνάγκης ἢ τῆς ταυτότητος μ' αὐτὴν εἰμαρμένης, ὅπως τὴν ἔννοεῖ καὶ τὴν προβάλλει «ἀνοήτως τὰ μὴ ὄντα τερατευόμενος» ὁ Πλήθων: «οὔτε δὴ τῆς ἀνάγκης οὐδένα δοῦλον ἀποκαλοῦμεν, ἢ νοεῖ τὸ τῆς ἀνάγκης ὄνομα Πλήθων, τὴν αὐτὴν εἶναι εἰμαρμένην τιθεῖς, ἣν καὶ πρεσβυτάτην ἀνάγκην ἀποκαλεῖ ... καὶ ἣν τὰγαθὸν αὐτὸ καὶ τὸν Δία φησὶν εἶναι» καὶ οὔτε «οὐδένα δοῦλον εἶναι φαμέν, καὶ αὐτὸ οὐδένα ἐλεύθερον»², ἐνῶ ὁ Πλήθων καὶ «τῇ τε ἀληθείᾳ πολεμεῖ καὶ ἑαυτῷ περιπίπτει ... νῦν μὲν ἐκεῖνα λέγων, ἃ τῆς ἀνάγκης ἀποφάσκει τὴν δεσποτείαν, νῦν δ' ὥσπερ μεταβαλλόμενος αὐθις, ἐκεῖνα τιθεῖς, ἐξ ὧν ἐξ ἀνάγκης ἢ τῆς ἀνάγκης δεσποτεία εἰσάγεται.»³

Τὸ ὅτι ὁ Πλήθων μεταβάλλει τίς περὶ ἀνάγκης ἀπόψεις του ὡς σημείου ἀναφορᾶς τῶν ἐννοιῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δουλείας προκύπτει κατὰ τὸν Καμαριώτη ἀπὸ τὴν ἐκ μέρους τοῦ προβολῆ τοῦ «κωλύεσθαι, ἢ μὴ κωλύεσθαι» τινά, ζῆν ὡς βούλεται» ὡς μᾶλλον ἀποτελεσματικότερης ἀφετηρίας γιὰ τὸν ὀρισμὸ τῶν δύο αὐτῶν ἐννοιῶν. Ὁ Πλήθων στὸ «Περὶ εἰμαρμένης» κεφάλαιο τῆς *Νόμων συγγραφῆς* του παρατηρεῖ πράγματι: «εἰ δ' οὐ ταύτη (τῇ ἀνάγκῃ, Ν.Κ.Ψ.) τις ὀριεῖται δουλείαν τε καὶ ἐλευθερίαν, ἀλλ' ἐκείνη

1. Πρβλ. ὅ.π., σ. 166: «ἡμεῖς δὲ οὔτε τὸ ἐλεύθερον καὶ δοῦλον παραπλησίως αὐτῷ λέγομεν, οὐ γὰρ τῶν ἀνθρώπων τοὺς μὲν ἐλευθέρους εἶναι, τοὺς δὲ δούλους, ἀλλ' ὁμοίως ἅπαντας ἐλευθέρους καὶ δούλους. τοῦτο καὶ τοῦ τῶν ἐναντίων πείθοντος λόγου, εἴπερ τὸ αὐτὸ τῶν ἐναντίων δεκτικὸν παρὰ μέρος. τὸ αὐτὸ δὲ οὐκ εἶδει πάντως, οὐδὲ τῇ διχοτομίᾳ, ὡς ἑτερατεύετο Πλήθων, εἰ καὶ ἔστιν ἐφ' ὧν ἀληθεύεται καὶ ταῦτα, ἀλλ' ἀριθμῶ. ἐλευθέρους μὲν τῷ αὐτεξουσίῳ, καὶ τῷ διασεσωκέναι, τὸ λογικῷ τε καὶ αὐτεξουσίῳ πρέπον ἀξίωμα· δούλους δὲ Θεοῦ τε καὶ ἑαυτῶν, καὶ τοῦτ' αὐθις διὰ τὸ αὐτεξούσιον. ὅν δὴ τρόπον δουλείας ἀγαθὸν ὄντα, καὶ διατηροῦντα ἐν τὰγαθῷ, εἰ ἑαυτῷ τις ὡς προσήκει μὴ διασώσεται, οὔτ' ἀγαθὸς ἂν εἴη, καὶ οὕτως εὐδαιμόνων τε καὶ μακάριος. καὶ μετὰ τοῦ ἐτέρου τῆς δουλείας γίνεται τρόπου, πικροτάτῳ δεσπότη τῇ ἁμαρτίᾳ, ἑαυτὸν ἐκὼν ἐκδιδούς, ἀποσχοινίζοντι τῆς εὐδαιμονίας τε καὶ μακαριότητος, καὶ τοῦ ὄντως ἀγαθοῦ.»

2. Ὁ.π., σ. 168.

3. Ὁ.π., σ. 168 κ. ἐ.

μᾶλλον, τῷ κωλύεσθαι, ἢ μὴ κωλύεσθαι τινά, ζῆν ὡς βούλεται, βούλοιτο δ' ἂν πᾶς τις, πράττειν τε εὖ καὶ εὐδαιμονεῖν.»¹ ὅμως, ἀντιπαρατηρεῖ ὁ Καμαριώτης, ἂν δέχτεται κανεῖς τὴν νέα αὐτὴ πρόταση τοῦ Πλήθωνα, τότε τίθενται ὡς βάση τοῦ ὁρισμοῦ τῶν ἐννοιῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δουλείας ἐκεῖνα, «ἐξ ὧν ἐξ ἀνάγκης ἢ τῆς ἀνάγκης δεσποτεία εἰσάγεται»². Καὶ εἰσάγεται «ἐξ ἀνάγκης ἢ τῆς ἀνάγκης δεσποτεία», γιατί, ὅπως ὑπογραμμίζεται, τὸ «κωλύεσθαι καὶ μὴ κωλύεσθαι τινά ζῆν ὡς βούλεται ... ἐστὶ ταυτόν, τῷ ἀναγκάζεσθαι καὶ μὴ ἀναγκάζεσθαι»³. Κατὰ τὸν Καμαριώτη ἀποδεικνύεται, λοιπόν, ὅτι ὁ Πλήθων ὄχι μόνο «τῇ τε οὖν ἀληθείᾳ πολεμεῖ», ἀλλὰ καὶ ὅτι «ἐαυτῷ περιπίπτει» φάσκων καὶ ἀντιφάσκων.

Ἡ μεταβολὴ τῶν ἀπόψεων τοῦ Πλήθωνα ὡς πρὸς τὸ πῶς ὀφείλουν νὰ ὀρίζονται οἱ ἐννοιες τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δουλείας δὲν εἶναι, βέβαια, τυχαία. Συνδέεται καὶ πάλι μὲ τὴν διακαῇ ἐπιθυμία του νὰ αἰτιολογήσει τὴν παρουσία τοῦ κακοῦ «ἐν ἀνθρώποις», ἀφοῦ, ὅπως ὁ ἴδιος συμπεραίνει, «ἄκοντας κακοὺς τοὺς κακοὺς γίνεσθαι ἐξαμαρτάνοντας»⁴. Τὸ συμπέρασμα τοῦ Πλήθωνα δὲν βρίσκει, ἐννοεῖται, σύμφωνο τὸν Καμαριώτη, ὁ ὁποῖος δράττεται τῆς εὐκαιρίας νὰ χαρακτηρίσει γιὰ μία ἀκόμη φορὰ τὸν ἀντίπαλό του ὡς «τεραπευόμενον»⁵, ὡς «ἐαυτῷ ποικίλως περιπίπτοντά τε καὶ ἀντιφάσκοντα»⁶, ὡς «τοῦ ὑγιοῦς διαπίπτοντα»⁷ κ.λ.π. Ἀνάλογους χαρακτηρισμοὺς συναντοῦμε, ἄλλωστε, καὶ ὅταν ἐλέγχει μία ἄλλη - τὴν τρίτη κατὰ σειρά - πρόταση τοῦ Πλήθωνα γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος τοῦ ὁρισμοῦ τῶν ἐννοιῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δουλείας. Οἱ ἀναγνώστες τῶν Λόγων του πληροφοροῦνται ἐκ νέου ὅτι ὁ Πλήθων «ἢ ἐπιλαθόμενος ὁ ἐπαγγελλλόμενος ἔτυχεν ἐν ἀρχῇ, ἢ ἐκῶν» ἐξετράπη «τῆς ἀληθείας καὶ τοῦ ὑγιοῦς»⁸, ὅτι συνταίριασε μεταξὺ τους «τὰ χειριστά τε καὶ ἐπονείδιστα»⁹, ὅτι περιέπεσε σὲ μεγάλη «ἄβελτηρία καὶ ἀκαταλληλία τοῦ λόγου»¹⁰, ὅτι ἀποδείχτηκε «τῶν πώ-

1. Γεωργίου Γεμιστοῦ - Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 74 κ.έ. Πρβλ. καὶ Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 170.

2. Πρβλ. ὁ.π., σ. 168 κ.έ.: «νῦν μὲν ἐκεῖνα λέγων, ἃ τῆς ἀνάγκης ἀποφάσκει τὴν δεσποτείαν, νῦν δ' ὥσπερ μεταβαλλόμενος αὐθις, ἐκεῖνα τιθεῖς, ἐξ ὧν ἐξ ἀνάγκης ἢ τῆς ἀνάγκης δεσποτεία εἰσάγεται.»

3. Πρβλ. ὁ.π., σ. 172.

4. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 76 καὶ Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 170.

5. Ὁ.π.

6. Ὁ.π., σ. 174.

7. Ὁ.π., σ. 176.

8. Ὁ.π., σ. 180.

9. Ὁ.π., σ. 186: «καίτοι τί ὅ,τι καὶ τῶν χειρίστων τε καὶ ἐπονείδιστων, οὐκ ἂν ἤρ-μοττεν ἀκούειν αὐτόν;»

10. Ὁ.π., σ. 188.

ποτε αίσχροτέρους τε καὶ ἀναιδέστερους»¹ καὶ ἄλλα ἡχηρὰ παρόμοια, τὰ ὅποια ἐξαιτίας τῆς ὀξύτητάς τους - ἀλλά, θὰ προσθέταμε, καὶ ἐξαιτίας τῆς κενότητάς τους - μᾶλλον ἀδυνατίζουν παρὰ ἐνισχύουν τὴν πειστικότητα τῆς ὅλης ἐπιχειρηματολογίας, ποὺ ἀναπτύσσεται γιὰ τὴν ἀνασκευὴ καὶ τῆς νέας πρότασης τοῦ θεολογοῦντος φιλοσόφου τοῦ Μυστρᾶ.

Ἡ ὁμοιότητα τῶν ὕβρεων εἰς βάρος τοῦ Πλήθωνα δὲν ὀφείλεται, ἀσφαλῶς, μόνο στὴν πενία τοῦ κατηγοροῦ του ὡς πρὸς τὰ ἀποθέματά του σὲ φραστικές ὑπερβάσεις τῆς ὅποιας ἐπιχειρηματολογίας του· ὀφείλεται ἀναμφίβολα - τουλάχιστον ἐν μέρει - καὶ στὴ συγγένεια τῶν ὅσων τὸ θῦμα τῶν ὕβρεων αὐτῶν εἶχε νὰ προτείνει γιὰ τὸν ὀρισμὸ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δουλείας διατηρώντας ὡς ἀρχικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς καὶ στὶς τρεῖς περιπτώσεις τὴν ἐννοια τῆς εἰμαρμένης, τὴν ἀπόλυτη ἰσχὺ τῆς ὁποίας πρόβαλε στὸ ὁμῶνυμό της κεφάλαιο τῆς *Νόμων* συγγραφῆς του. Καὶ μπορεῖ μὲν ὁ ὅρος εἰμαρμένη νὰ μὴν ἀπαντᾶται στὸ κείμενο τῶν τριῶν χωρίων, τὰ ὅποια ὁ Καμαριώτης παραθέτει στὸν δεύτερο τῶν δύο *Λόγων* του προκειμένου νὰ ἐλέγξει τὴν ὀρθότητα τῶν περὶ ἐλευθερίας καὶ δουλείας ἀπόψεων τοῦ ἀντιπάλου του· ὅμως τόσο ὁ ἤδη γνωστός μας λόγος γιὰ τὴν «πρεσβυτάτην ἀνάγκην ... ἣν τάγαθόν τε αὐτὸ καὶ τὸν Δία φαμέν» στὴν πρώτη περίπτωσι² ὅσο καὶ ἡ δήλωση στὴν ὑπὸ μελέτη τρίτη περίπτωσι πῶς ἂν κανεῖς «τῷ ἄρχεσθαι καὶ μὴ, ὀριεῖται ... τὴν δουλείαν καὶ ἐλευθερίαν», τότε «οὐ μόνον ἅπαντας ἀνθρώπους δούλους εἶναι, τῷ ἄρχεσθαι, ἀλλὰ καὶ Θεοὺς ἅπαντας, πλὴν Διός»³, μᾶς ἀποκαλύπτουν πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία ὅτι ὁ Πλήθων θεολογεῖ φιλοσοφῶν στὰ πρότυπα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς σύλληψης τοῦ θεοῦ, στὰ πλαίσια τῆς ὑψιστης ἀρχῆς τῆς ὁποίας, δηλαδὴ τῆς εἰμαρμένης, διατυπώνει καὶ τίς περὶ ὀρισμοῦ τῆς ἐλευθερίας καὶ δουλείας ἀπόψεις του. Γι' αὐτὸ, ἄλλωστε, χαρακτηρίσαμε ἤδη τίς ἀπόψεις του αὐτὲς ὡς ἐκ προοιμίου εὐάλωτες ἀπὸ ἱστοριοφιλοσοφικὴ σκοπιὰ καὶ γι' αὐτὸ θέσαμε τὸ ἐρώτημα, γιατί ὁ Καμαριώτης δὲν περιορίστηκε στὴν ἀνασκευὴ τους μὲ ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὴν πλούσια, ὅπως ἀποδεικνύεται, φιλοσοφικὴ φαρέτρα του, ἀλλὰ προσέφυγε ἀκόμη καὶ στὴν κατ' ἀντιπαράθεσι παρουσίασι τῶν δικῶν του πεποιθήσεων περὶ προνοίας καὶ περὶ δημιουργοῦ Θεοῦ, ποὺ σὲ τελευταία ἀνάλυσι - καὶ τηρουμένων, βέβαια, τῶν ἀναλογιῶν καὶ τῶν διαφορετικῶν ιδεολογικῶν φορτίσεων τους - ἀντιστοιχοῦν σὲ γενικὲς γραμμὲς στὸ δίδυμο τῶν ἐννοιῶν τῆς ἀρχαιοελληνικῆς θεολογικῆς σχέψης εἰμαρμένη καὶ Ζεὺς.

1. "Ο.π.

2. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, *δ.π.*, σ. 74. Πρβλ. ἐπίσης Ματθαίου Καμαριώτου, *δ.π.*, σ. 158.

3. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, *δ.π.* Πρβλ. καὶ Ματθαίου Καμαριώτου, *δ.π.*, σ. 178.

Τὸ εὐάλωτον τῶν ἀπόψεων τοῦ Πλήθωνα πιστοποιεῖται, ἐξάλλου, καὶ ἀπὸ τῆς μελέτης τῆς τρίτης πρότασής του γιὰ τὴν ἐξήγησιν πῶς θὰ πρέπει ἢ πῶς δὲν θὰ πρέπει νὰ «ὀριεῖται τις τὴν τε δουλείαν καὶ ἐλευθερίαν»¹. Γνωρίζουμε ἤδη ὅτι κατ' αὐτὸν «εἰ μὲν γὰρ ἐλευθερίαν τις τὴν μὴ ἀνάγκην καλεῖ, οὐκ ἂν ὀρθῶς φαίνοιτο καλῶν»² καὶ ὅτι γιὰ τὸν ὀρισμὸ τῆς προσφέρεται μᾶλλον τὸ «κωλύεσθαι, ἢ μὴ κωλύεσθαι τινα, ζῆν ὡς βούλεται», ποὺ κατὰ τὸν Καμαριώτη «ἐστὶ ταῦτόν, τῷ ἀναγκάζεσθαι καὶ μὴ ἀναγκάζεσθαι»³. Στὴν τρίτη πρόταση τοῦ Πλήθωνα οἱ λέξεις «κωλύεσθαι» καὶ «μὴ κωλύεσθαι» ἀντικαθίστανται ἀπὸ τὶς λέξεις «ἄρχεσθαι καὶ μὴ», ἐννοεῖται, «ἄρχεσθαι», ποὺ, ὅπως μᾶς φανερώνει ἡ νοηματοδότησή τους ἀπὸ τὰ συμφραζόμενά τους, ἀποκλείεται νὰ χρησιμομεύσουν ὡς ἀφετηρία τοῦ ὀρισμοῦ τῶν ἐννοιῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δουλείας. Ὁ λόγος τοῦ ἀποκλεισμοῦ τους δὲν στηρίζεται, ὅπως ἐνδεχομένως θὰ ἀναμέναμε, σὲ κάποια φιλοσοφικὴ ἢ λογικὴ ἀλληλουχία σκέψεων καὶ ἐπιχειρημάτων, ἀλλὰ διατυπώνεται ἀπλῶς ὡς μέρος τῆς διακήρυξης τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων τοῦ Πλήθωνα. Ὁ Πλήθων ὑποστηρίζει, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὶς δικές του ἐκφράσεις, πῶς «οὐκ ἂν ὀρθῶς φαίνοιτό τις καλῶν» τὴν ἐλευθερίαν ὀρμώμενος ἀπὸ τὶς ἐννοιες τοῦ «ἄρχεσθαι» καὶ τοῦ «μὴ ἄρχεσθαι», γιατί τότε ὅχι μόνον οἱ ἄνθρωποι, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ οἱ Θεοὶ - «πλὴν Διός» - δὲν θὰ ἦταν ἐλεύθεροι. Γιὰ νὰ συμπληρώσει μάλιστα τὴν διακήρυξή του ὑπογραμμίζει: «ἄλλων μὲν ἄλλοις τῷ ἄρχεσθαι δουλευόντων, ἀπάντων δ' ἀπὸ θεῶν ἀρξαμένων, τῷ κοινῷ δεσπότῃ Διί.»⁴

Στὴν πρόκληση τοῦ θεολογοῦντος φιλοσόφου Πλήθωνα δὲν μπορούσε νὰ μὴν ἀντιδράσει ὁ μαχόμενος φιλοσοφῶν θεολόγος Καμαριώτης. Κι ὅσο κι ἂν μᾶς ξενίζουν οἱ γνωστές μας προτάσεις του, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες «ἀντὶ πάσης ἀτιμίας καὶ αἰσχύνης» τοῦ Πλήθωνα πρέπει «ἐπάρατός τε εἶναι, καὶ πυρὶ τῷ αἰωνίῳ ὕλῃ, μεθ' ἧς ἔτεκεν ἀσεβείας, ταμειυθήσεσθαι»⁵, ὀφείλουμε νὰ μὴν λησμονοῦμε ὅτι ὁ Πλήθων ἐξέτρεψε πρῶτος τὶς ὁποῖες θέσεις καὶ ἀπόψεις του ἀπὸ τῆς λεωφόρου τῆς φιλοσοφίας στὶς ἀτραπούς τῆς θεολογίας, οἱ μαχητικοὶ διάκονοι τῆς ὁποίας ὡς μοναδικοὶ κάτοχοι τῆς μιᾶς καὶ μόνης ἀλήθειας δὲν φείδονται κατὰ κανόνα λόγων καὶ ἔργων, ποὺ συχνὰ μᾶς

1. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 74, καὶ Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 170.

2. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., καὶ Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 158.

3. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 76 καὶ Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 170 καὶ σ. 172.

4. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 74.

5. Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 186.

ἐκπλήσσουν καὶ πιὸ συχνὰ μᾶς καταπλήσσουν. Κι ἂν οἱ ἀναφορὲς στὸ πῦρ τὸ αἰώνιον δὲν ἐντυπωσιάζουν συνήθως τοὺς πρωτεργάτες τῆς ἐλεύθερης διανόησης, ἀναμφίβολα ἐπηρεάζουν τὸ πλήρωμα τῶν ἐκκλησιῶν στὴν ὁποιαδήποτε ἐκφάνση τῆς κεντρικῆς τους ἀλήθειας, ποὺ ἐκφέρεται ὡς δόγμα. Ὡστόσο, ὁ Καμαριώτης, ποὺ ἀπευθύνεται στοὺς ὀρθοδόξους χριστιανούς τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς, δὲν μιλά μόνο τῇ γλώσσα τῶν μαχητικῶν διακόνων. Ξέρει νὰ μιλά, ὅπως γνωρίζουμε, καὶ τῇ γλώσσα τῆς φιλοσοφίας, ἥ ἐκ μέρους τοῦ χρήσης τῆς ὁποίας εἶναι ἐνδεικτικὴ μιᾶς πιθανότατα μακρόχρονης ἐνασχόλησής του μὲ φιλοσοφικά προβλήματα γενικὰ καὶ ζητήματα τῆς λογικῆς ἰδιαίτερα.

Ἐνα ἀκόμη δεῖγμα τῆς ἐκ μέρους τοῦ καλῆς χρήσης τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου μᾶς παρέχει στὸν ἀπαντητικὸ σχολιασμὸ τῶν ὅσων ὁ θεολογῶν ἀντίπαλός του πρεσβεύει γιὰ τὴν ἰσχὺ τοῦ «ἄρχεσθαι» καὶ τοῦ «μὴ ἄρχεσθαι» τόσο στὴν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων ὅσο καὶ στὴν ὑποτιθέμενη κοινωνία τῶν θεῶν του: Καταρχὴν ἐπισημαίνει ὅτι τὸ «προκείμενον» ἐρώτημα, ποὺ ἔθεσε ὁ Πλήθων, δὲν ἀφοροῦσε «τὸ καὶ ἀνθρώπους καὶ θεοὺς ἅπαντας, πλὴν Διός, δούλους εἶναι τῷ ἄρχεσθαι», ἀλλὰ τὸ «πῶς μὲν δοῦλοι, πῶς δ' ἐλεύθεροι οἱ ἄνθρωποι λέγονται». Γι' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, σημειώνει ὁ Καμαριώτης, ὁ Πλήθων «οὐδὲ ποιεῖται μνήμην σχεδόν», ἐνῶ τὰ λεγόμενά του γιὰ τὸ «ἄρχεσθαι» καὶ τοὺς ἀνθρώπους ἢ τοὺς θεοὺς - παρόλο ποὺ δὲν ἀναφέρονται στὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας - ἐμφανίζουν «τὸ ἀρχόμενον ἄρχειν, ὑπερ ἑστί, τὸ ἐτέρου ἄρχοντα, ἐτέρῳ δουλεύειν» καὶ τὸ «ἄρχειν» ὡς μὴ «ἐλεύθερον εἶναι, κατὰ τὸ πρῶτον ἄρχον γινόμενον, καὶ οὐ καθ' ἑαυτό»¹. Γιὰ νὰ ἀποσαφηνίσει μάλιστα τὸ τί ἐννοεῖ μὲ τίς ἐκφράσεις «ἀρχόμενοι ἄρχειν» καὶ «ἄρχειν ... κατὰ τὸ πρῶτον ἄρχον γινόμενον, καὶ οὐ καθ' ἑαυτό», δανείζεται τὴν εἰκόνα τῶν ὑψηλόβαθμων ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ καὶ συγκεκριμένα τοῦ ταξιάρχου καὶ τοῦ στρατηγοῦ, οἱ ὅποιοι, ἂν ὁ Πλήθων ἔχει δίκιο, θὰ ἔπρεπε νὰ ἄρχουν ἀρχόμενοι, δηλαδή «οὐ ᾧ αὐτοῖς δοκεῖ, ἀλλ' ὡς ἐνδέδοται, ὑφ' ὧν ἐτάχθησαν ἄρχειν». Ὅμως, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Καμαριώτης, κι ἂν ἀκόμη «παρὰ τὰ προστεταγμένα ἄρχοντες εὐρεθεῖεν», αὐτοὶ «οὐκ ἀθῶοι τῆς ἀρχῆς ἀπαλλάττονται, ἀλλ' ἔστιν ἰδεῖν αὐτοὺς τότε τῶν στρατιωτῶν καὶ ὁτουοῦν ἀθλιώτερον ἔχοντας». Γι' αὐτὸ καὶ συμπληρώνει ὁλοκληρώνοντας τὸ πρῶτο μέρος

1. Πρβλ. δ.π., σ. 178: «ἀλλ' οὐ τοῦτο τὸ προκείμενον ἦν αὐτῷ, καὶ δὲ δεικνύναι κατεπηγγέλλετο, ἀλλὰ πῶς μὲν δοῦλοι, πῶς δ' ἐλεύθεροι οἱ ἄνθρωποι λέγονται. ὁ δ' ὡς περ ἐπιλαθόμενος, δὲ δεικνύειν ὑπέσχετο, τούτου μὲν περί, οὐδὲ ποιεῖται μνήμην σχεδόν· ἀντὶ τούτου δὲ δεικνύσι, τὸ καὶ ἀνθρώπους καὶ Θεοὺς ἅπαντας, πλὴν Διός, δούλους εἶναι τῷ ἄρχεσθαι· εἰ μὴ τοῦτο λέγοι ἐλευθερίαν, τὸ ἀρχόμενον ἄρχειν, ὅπερ ἑστί, τὸ ἐτέρου ἄρχοντα, ἐτέρῳ δουλεύειν· ὡς μὴδὲ τὸ ἄρχειν αὐτὸ ἐλεύθερον εἶναι, κατὰ τὸ πρῶτον ἄρχον γινόμενον, καὶ οὐ καθ' ἑαυτό.»

τῆς κριτικῆς τοῦ στὶς περὶ τοῦ «ἄρχεσθαι» καὶ «μὴ ἄρχεσθαι» θέσεις τοῦ Πλήθωνα: «οὐ τοῦτο οὖν ἐστὶν ἐλευθερία, τὸ ἀρχόμενον ἄρχειν, οὐδὲ πρὸς τοῦτο ἡ ἐπαγγελία Πλήθωνος ἔβλεπεν.»¹

Στὸ εὐλογο ἐρώτημά μας πρὸς τὶ «ἡ ἐπαγγελία Πλήθωνος ἔβλεπεν» ὁ Καμαριώτης ἔχει ἔτοιμη τὴν ἀπάντησή του: «πρὸς ἄλλο τι, ὃ πῇ μὲν τὴν ἐλευθερίαν, πῇ δὲ τὴν δουλείαν διασώσεται πᾶσιν», ὅχι, ὅμως, «κατὰ βαθμοὺς τινάς, καὶ ὑπερθέσεις, καὶ ὑποβιβασμούς, ἄλλων μὲν ἀρχόντων, ὑφ' ἐτέρων δ' αὖ ἀρχομένων, οὐδὲ παρὰ μέρος, τοῖς μὲν θάτερον, τοῖς δὲ τὸ λοιπὸν», ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ Πλήθων μὲ τίς περὶ τοῦ «ἄρχεσθαι» καὶ «μὴ ἀρχεσθαι» θέσεις τοῦ «δείκνυσι» καταρχὴν πῶς «ἐξέστω σκοπεῖν τῷ βουλευμένῳ τε καὶ δυναμένῳ παντί»². Σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο, ὡστόσο, μᾶς ἀποκαλύπτεται κατὰ τὸν Καμαριώτη ἡ ἀχίλλειος πτέρνα τῆς σκέψης τοῦ Πλήθωνα: Ἐνῶ τὸ πρόβλημά μας ἀναφέρεται γενικὰ στὸ «πῶς μὲν δοῦλοι, πῶς δ' ἐλεύθεροι οἱ ἄνθρωποι εἰσὶ καὶ λέγονται», ὁ Πλήθων «δείκνυσι ... μόνον τὸ δούλους εἶναι, τὸ δὲ πῶς ἐλευθέρους εἶναι», ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ κατεξοχὴν ζητούμενο τῆς ὅλης συζήτησης, «οὐ δείκνυσιν»³.

Μὲ τὴν τελευταία ἐπισήμανσή του ὁ Καμαριώτης, ὀφείλουμε νὰ σημειώσουμε, δὲν κατόρθωσε μόνο νὰ μᾶς ἀποκαλύψει τὴν ἀποτυχία τοῦ Πλήθωνα στὴν ἀπόπειρά του νὰ περιγράψει τὸ «πῶς ἐλευθέρους εἶναι τοὺς ἀνθρώπους» ὁρμώμενος ἀπὸ τίς ἔννοιες τοῦ «ἄρχεσθαι» καὶ τοῦ «μὴ ἄρχεσθαι»· μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀποτυχίας αὐτῆς κατέδειξε ἐπιπρόσθετα καὶ τὸ ἀδιέξοδο, στὸ ὁποῖο ὁδηγοῦνται ὅλοι ὅσοι πρεσβεύουν ὅτι μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς εἰμαρμένης ὡς γενικῆς ἐρμηνευτικῆς ἀρχῆς θὰ διακριβώσουν ἐπαρκῶς καὶ θὰ κατανοήσουν πλήρως καταρχὴν τὸ κοινωνικὸ καὶ στὴ συνέχεια τὸ κοσμικὸ γίνεσθαι. Ἡ περὶ εἰμαρμένης διδασκαλία τοῦ Πλήθωνα, ποὺ τελικὰ ἐξηγεῖ τὸ πῶς οἱ ἄνθρωποι «εἰσὶ καὶ λέγονται» δοῦλοι καὶ ὅχι ἐλεύθεροι, μπο-

1. Πρβλ. ὁ.π., σ. 178 κ. ἐ.: «ὡς ὁ ταξίαρχος καὶ ὁ στρατηγὸς ἀρχόμενοι ἄρχουσιν, οὐχ ἢ αὐτοῖς δοκεῖ, ἀλλ' ὡς ἐνδέδοται, ὑφ' ὧν ἐτάχθησαν ἄρχειν. τοιγαροῦν, εἰ παρὰ τὰ προστεταγμένα ἄρχοντες εὐρεθεῖεν, οὐκ ἀθῶοι τῆς ἀρχῆς ἀπαλλάττονται, ἀλλ' ἐστὶν ἰδεῖν αὐτοὺς τότε τῶν στρατιωτῶν καὶ ὁτουοῦν ἀθλιώτερον ἔχοντας. οὐ τοῦτο οὖν ἐστὶν ἐλευθερία, τὸ ἀρχόμενον ἄρχειν, οὐδὲ πρὸς τοῦτο ἡ ἐπαγγελία Πλήθωνος ἔβλεπεν.»

2. Πρβλ. ὁ.π.: σ. 180: «οὐ πρὸ τοῦτο οὖν ἡ ἐπαγγελία Πλήθωνος ἔβλεπεν, ἀλλὰ πρὸς ἄλλο τι, ὃ πῇ μὲν τὴν ἐλευθερίαν, πῇ δὲ τὴν δουλείαν ἐπίσης διασώσεται πᾶσιν· ἀλλ' οὐ κατὰ βαθμοὺς τινάς, καὶ ὑπερθέσεις, καὶ ὑποβιβασμούς, ἄλλων μὲν ἀρχόντων, ὑφ' ἐτέρων δ' αὖ ἀρχομένων, οὐδὲ παρὰ μέρος, τοῖς μὲν θάτερον, τοῖς δὲ τὸ λοιπὸν. ὅπερ εἰ μὲν ὡς λέγομεν, δείκνυσιν, ἐξέστω σκοπεῖν τῷ βουλευμένῳ τε καὶ δυναμένῳ παντί.»

3. Πρβλ. ὁ.π.: «εἰ οὖν ἐπαγγέλλεται μὲν δεικνύναι, πῶς μὲν δοῦλοι, πῶς δ' ἐλεύθεροι οἱ ἄνθρωποι εἰσὶ τε καὶ λέγονται, δείκνυσιν δὲ οὐκ ἄμφω, πῶς μὲν τοῦτο, πῶς δ' αὖ ἐκείνο, ἀλλὰ θάτερον μόνον τὸ δούλους εἶναι, τὸ δὲ πῶς ἐλευθέρους εἶναι, οὐ δείκνυσιν, εἰ μὴ ὅσον τοῖς μὲν θάτερον, τοῖς δὲ τὸ λοιπὸν ἀποδίδωσιν, ἀλλ' οὐ τοῖς αὐτοῖς πῃ καὶ ἄμφω.»

ρεϊ, βέβαια, να διευκολύνει τους πιστούς του δωδεκαθέου να συλλάβουν την καθιερωμένη από την έλληνική κιόλας αρχαιότητα ιεράρχηση των θεών τους, όμως δεν έχει θέση στη σκέψη τους δέχονται την ύπαρξη ενός μόνου υψιστου ἑντος ως δημιουργοῦ τοῦ κόσμου, τὸ ὅποιο σύμφωνα με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τοῦ Καμαριώτη δεν παραλείπει νὰ προνοεῖ ἀδιάκοπα γιὰ τὰ ἑσα συμβαίνουν σ' αὐτὸν τὸν κόσμο.

Γι' αὐτὴ προφανῶς ὁ Καμαριώτης ἀμέσως μετὰ τὴν ἐνασχόλησή του μετὰ τὴν τρίτη καὶ τελευταία ἀπόπειρα τοῦ Πλήθωνα νὰ ὀρίσει τις ἔννοιες τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δουλείας προβαίνει ἔχι μόνον στὴν ἀνακεφαλαίωση τῶν πλέον βασικῶν ἐπιστημάνσεων του στὸν δεύτερο τῶν δύο Λόγων του, ἀλλὰ καὶ στὴν «ἐκδοση» τῆς γνωστῆς μας καταδικαστικῆς ἀπόφασής του γιὰ τὸν Πλήθωνα, ὁ ὅποιος θὰ πρέπει νὰ ἀποτελέσει «πυρὶ τῷ αἰωνίῳ ἔλῃ»¹. Ἡ «ἐκδοση» τῆς ἀπόφασης αὐτῆς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς μία ἀκόμη σκιά τῆς προσωπικότητας τοῦ Καμαριώτη εἴτε ὡς θεολογοῦντος φιλοσόφου εἴτε ὡς φιλοσοφοῦντος θεολόγου, ἐκεῖνο, ὅμως, ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει ἀπὸ ιστορικοφιλοσοφικὴ σκοπιά, εἶναι τὸ ὅτι ἡ ἀνακεφαλαίωσή του, στὴν ὁποία καταγράφονται συνοπτικὰ οἱ ἀνακολουθίες καὶ ἀντιφάσεις τῶν λεγομένων ἀπὸ τὸν Πλήθωνα καὶ ἀπαριθμοῦνται οἱ ἀποτυχίες τῶν τριῶν κατὰ σειρά προσπαθειῶν του νὰ ὀρίσει τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας καὶ συνακόλουθα τὴν ἔννοια τῆς δουλείας², καταλήγει σὲ ἓνα γενικὸ συμπέρασμα, στὸ ὅποιο πειστικά, θὰ λέγαμε, μᾶς ὀδηγοῦν οἱ ἐπιμέρους ἀναλύσεις του: «τοσαύταις ἀκαταλληλίαις τε καὶ ἀντιφάσεσι ὁ Πλήθωνός τε λόγος, καὶ Πλήθων αὐτὸς περιπέπτωκεν· ἀντιτιθεῖς μὲν πρὸς τοὺς τὴν εἰμαρμένην τιθεμένους λόγους, μὴ ἐξισχύων δὲ μετὰ τοῦ ἀληθεύειν τὰ ἀντιτιθέμενα ἐπιλύεσθαι, καὶ διὰ τοῦτο ἄνω τε καὶ κάτω περιπλανώμενος. καὶ νῦν μὲν σοφίζόμενος παρὰ τὴν ὁμωνυμίαν ... νῦν δὲ αὐτὸς ἑαυτῷ περιπίπτων καὶ ἀντιφάσκων ... τὸ τοσοῦτον ὑπέμεινε πλάνον καὶ τὰ αἰσχιστα τῶν πύποτε δέδεικται πεπονητός.»³

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μετὰ τὴν ὑπογράμμιση στὸ συμπέρασμα αὐτὸ τῶν ἐπιμέρους ἀποτυχιῶν τοῦ Πλήθωνα τόσο ὅταν θέλησε νὰ «ἐπιλύσει» τὰ «ἀντιτιθέμενα» στὴν κύρια θέση του, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία «τὰ μέλλοντα ἅπαντα εἰμαρταί τε ἐξ αἰῶνος καὶ τέτακται ... ὑφ' ἐνὶ τῶν πάντων βασιλεῖ Διὶ»⁴, ὥσο καὶ ὅταν προσπάθησε νὰ ὀρίσει τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας καὶ τὴν ἀντίστοιχὴ τῆς ἔννοια τῆς δουλείας ὁ Καμαριώτης κατόρθωσε νὰ ἐμφανίσει τὸν ἀντίπαλό του ὡς «ἄνω τε καὶ κάτω περιπλανώμενον». Ὡστόσο, αὐτὸ δὲν ἦταν

1. Ὁ.π., σ. 186.

2. Πρβλ. β.π., σσ. 182-192.

3. Ὁ.π., σ. 184 κ.ε.

4. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, β.π., σ. 66, καὶ Ματθαίου Καμαριώτου, β.π., σ. 28.

τὸ κατεξοχήν ζητούμενό του στοὺς δύο Λόγους του· ἦταν ἡ ἀνασκευὴ ὧσων ὁ Πλήθων στὴν *Νόμων* συγγραφὴ του «ἐδίδαξε καὶ ἀνέπεισε» γιὰ τὸν Δία, τὴν εἰμαρμένη καὶ τὸν «δῆμο» τῶν θεῶν του¹. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποψη ὅλες οἱ ἐπισημάνσεις τῶν ἀντιφάσεων καὶ ἀποτυχιῶν τοῦ Πλήθωνα εἴτε νὰ «ἐπιλύσει» τὰ ἀντιτιθέμενα «ἐξισχύοντάς» τα «μετὰ τοῦ ἀληθεύειν» εἴτε νὰ περιγράψει πῶς οἱ ἄνθρωποι «εἰσὶ καὶ λέγονται» ἐλεύθεροι φαντάζουν ὡς κριτικοὶ μιᾶς ἀλυσίδας πότε λογικῶν καὶ ἐπομένως πειστικῶν καὶ πότε στρεψιδίκων καὶ ἐπομένως μὴ πειστικῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Καμαριώτη, τελικὸς στόχος τοῦ ὁποίου παρέμεινε πάντα ἡ ἀνασκευὴ τῆς «παλαιᾶς ἐλλήνων βδελυγμίας ... καὶ τῆς ὑπ' ἐκείνων ἀθεωτάτως τοῖς οὖσιν ὑφισταμένης θεοπλασίας»².

Αὐτὸν τὸν τελικὸ στόχο ὑπηρετεῖ, ἄλλωστε, ἄμεσα ἡ ἔμμεση ἐπανατοποθέτηση καὶ ἐπανεξέταση τοῦ ζητήματος τῆς «θεοπλασίας» ἢ «θεοποιίας» τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τοῦ μακρινοῦ ἀπογόνου τους Πλήθωνα στὶς τελευταῖες σελίδες τοῦ δεύτερου Λόγου, μὲ τὴν ἀναφορὰ τῆς ὁποίας στὴν πρώτη κιόλας σελίδα τοῦ πρώτου Λόγου εἶχε ἀρχίσει ὁ Καμαριώτης τὴν κριτική του στὸ περιεχόμενο τοῦ «Περὶ εἰμαρμένης» κεφαλαίου τῆς *Νόμων* συγγραφῆς. Τὸ ζήτημα τίθεται ἀμέσως μετὰ τὴν συνοπτικὴ καταγραφὴ τῶν ἀντιφάσεων καὶ ἀποτυχιῶν τοῦ Πλήθωνα στὴ γνωστὴ μας ἀνακεφαλαίωση καὶ μάλιστα ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτὴν, πού σημαίνει χωρὶς ὀργανικὴ σύνδεση τοῦ ζήτηματος μὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς βασικοὺς ἀρμούς της: «καὶ περὶ μὲν τούτων, ἐπὶ τοσοῦτον», σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὁ Καμαριώτης, γιὰ νὰ συμπληρώσει: «λοιπὸν δὲ ἡ περὶ τῆς θεόθεν γινομένης δίκης ἀνθρώποις, ἐξετάσις.»³

Ὁ ἀκριβὴς ὁρισμὸς τοῦ «λοιποῦ» ζητήματος, τὸ ὁποῖο προτίθεται νὰ ἐξετάσει ὁ Καμαριώτης προκειμένου νὰ προσθέσει τὸν τελευταῖο λόγο του στὸ πρόβλημα τῆς «θεοπλασίας» τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τοῦ συγκαιρινοῦ του Πλήθωνα, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ μᾶς ἐκπλήσσει. Τὸ ζήτημα τῆς «θεόθεν δίκης» εἶχε ἤδη τεθεῖ καὶ συζητηθεῖ, ὥπως γνωρίζουμε, στὶς πρώτες σελίδες τοῦ δεύτερου τῶν δύο Λόγων καὶ δὴ στὰ πλαίσια τῆς κριτικῆς τοῦ Καμαριώτη στὸ πρῶτο «ἀντιτιθέμενο», πού διατύπωσε ὁ ἴδιος ὁ ἀντίπαλός του γιὰ τὴ θέση του πῶς τὰ «πάντα ὥριστα ... καὶ οὐδὲν ὅ,τι μὴ καὶ ἀνάγκης μετείληφε τῶν ὄντων τε καὶ γιγνομένων»⁴. Ὁ Καμαριώτης προσπαθώντας τότε νὰ καταδείξει τὴν ἀδυναμίαν τοῦ Πλήθωνα νὰ «ἐξισχύσει» τὸ πρῶτο «ἀν-

1. Πρβλ. ὁ.π., σ. 2.

2. Ὁ.π.

3. Ὁ.π., σ. 192.

4. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 70, καὶ Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 120.

τιτιθέμενό» του «μετὰ τοῦ ἀληθεύειν» δὲν δίστασε νὰ μεταθέσει τὸν ὅλο προβληματισμὸ ἀπὸ τὸ αὐστηρὰ φιλοσοφικὸ στὸ αὐστηρὰ θεολογικὸ ἐπίπεδο ἀντικαθιστώντας, ὡς μὴ ὠφείλε, τὸν ὅρο «δίκη τῶν Θεῶν» τοῦ πρωτότυπου κειμένου τῆς *Νόμων* συγγραφῆς μὲ τὸν ὅρο «ἀγαθὸν τῆς προνοίας» καὶ ἔτσι νὰ προβεῖ στὴ διακήρυξη τῆς δικῆς του ἀλήθειας γιὰ τὸ θεῖο ὡς «παντὸς ἀγαθοῦ αἴτιον» καὶ ὡς τὸ «μόνον ἀληθῶς αἴτιον» κατ' ἀντιπαράθεση πρὸς τὴν ἀλήθεια τῆς Πληθώνειας σύλληψης αὐτοῦ τοῦ θείου στὴ μορφή τῶν δώδεκα θεῶν τοῦ Ὀλύμπου¹.

Στὴ διακήρυξη τῆς δικῆς του καὶ πάλι ἀλήθειας κατ' ἀντιπαράθεση πρὸς τὴν ἀλήθεια τοῦ Πλήθωνα ἐπανέρχεται ὁ Καμαριώτης τόσο κατὰ ὅσο καὶ μετὰ τὸν ἔλεγχο τῶν λεγομένων τοῦ πρώτου γιὰ τὴν «θεόθεν γινομένην δίκην ἀνθρώποις», τὰ ὁποῖα πολὺ εὐστοχα χαρακτηρίζει δύο φορές ὡς «προσέχοντά γε τῇ θεοποιᾷ» του - τὴν πρώτη ἀμέσως μετὰ τὴν κατὰ λέξη παράθεση τοῦ σχετικοῦ χωρίου ἀπὸ τὸ «Περὶ εἰμαρμένης» κεφάλαιο τῆς *Νόμων* συγγραφῆς², τὴ δεύτερη μετὰ τὴν προβολὴ μιᾶς ἀκόμη ἀντίφασης τῆς ξεκάθαρα θεολογικῆς αὐτῇ τῇ φορὰ σκέψης τοῦ φιλοσοφοῦντος ἀντιπάλου του³. Πρόκειται συγκεκριμένα γιὰ τὴν ἀντίφαση ἀνάμεσα στὰ ὅσα ἰσχυρίστηκε ὁ Πλήθων γιὰ τὴν παρουσία τοῦ κακοῦ «ἐν ἀνθρώποις» καὶ στὰ ὅσα προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν γραφομένων του στὸ χωρίο, ποὺ ὁ Καμαριώτης παραθέτει καὶ δικαιολογημένα ἐλέγχει. Σ' αὐτὸ τὸ χωρίο ὁ Πλήθων ἐμφανίζει οὔτε λίγο οὔτε πολὺ καταρχὴν τοὺς θεοὺς του ὡς «τὰ ἀμαρτήματα ἐπανορθοῦντας» καὶ στὴ συνέχεια ὅχι μόνον πῶς οἱ ἄνθρωποι ἀμαρτάνουν, ἀλλὰ καὶ πῶς οἱ θεοὶ του «ἐπανορθώνουν» τὰ ἀμαρτήματα τῶν ἀνθρώπων. Κατὰ τὴν γνώμη του ὁ ἄνθρωπος ὡς σύνθετος «ἐκ τε θείας καὶ ἐπικῆρου φύσεως» πότε ἄγεται «κατὰ τὸ θεῖον τὸ ἐν αὐτῷ, ἐπὶ τὴν τοῦ συγγενοῦς ἀφομοίωσιν», ὁπότε «εὖ τε πράττει καὶ μακαρίως» ζεῖ, καὶ πότε παρσύρεται «ὑπὸ τοῦ θνητοῦ τοῦ ἐν αὐτῷ», ὁπότε «πράττει ἐτέρως». Ὅταν, λοιπόν, «πράττει ἐτέρως», ποὺ σημαίνει ὅταν ἀμαρτάνει, τότε οἱ Θεοὶ «μηχανεύονται» τὴν ἐπανόρθωση τῶν ἀμαρτημάτων του («διὰ τῶν κολάσεων», οἱ ὁποῖες διαρκοῦν «ὡς ποτε, τῷ κολασθῆναι τε καὶ δίκην δεδωκέναι») τὸν ἀπαλλάξουν ἀπὸ τὴν κακία καὶ τὸν καταστήσουν ἔτσι ἱκανὸ «ἐλευθερίας ἀντιδουλείας μεταλαβεῖν». Καὶ συμπληρώνοντας τὸ ὅλο σκεπτικὸ τοῦ ἀποφαίνεται συμπερασματικά: «ὥστ' οὐδὲν ἂν κωλύοι, καὶ ἄκοντας κακοὺς ὄντας τοὺς κακοὺς, ὅμως κολάζεσθαι. κακὸν δὲ οὐδὲν προσπεισομένους, ἀλλ' ὠφελισομένους τῷ κολάζεσθαι.»⁴

1. Πρβλ. ὁ.π.

2. Πρβλ. ὁ.π. σ. 194.

3. Πρβλ. ὁ.π., σ. 200.

4. Πρβλ. Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, ὁ.π., σ. 76 κ.έ.: «Ἐπεὶ γὰρ οὐχ οἷόν τ' ἦν μὴ ἀμαρτάνειν πάντως τὸν ἄνθρωπον, τοιοῦτόν τινα γεγονότα, ἐκ τε θείας καὶ ἐπικῆ-

Τὸ τί γνωρίζουν συνήθως οἱ θεολόγοι γιὰ τὶς προθέσεις καὶ γιὰ τὶς δραστηριότητες τοῦ θεοῦ στὴν κάθε φορὰ δική τους, ἐννοεῖται, σύλληψή του, εἶναι κατὰ κανόνα ἐντυπωσιακὸ· ἐντυπωσιακότεροι, ὥστόσο, προβάλλουν ἀναμφίβολα οἱ ἰσχυρισμοὶ τῶν φιλοσόφων γιὰ τὸ θεῖο σὲ ὅποια μορφή κι ἂν τὸ ἔχουν συλλάβει. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ δὲν ἐκπλήσσεται κανεὶς τόσο ἀπὸ τὴ διακήρυξη τῶν περὶ τοῦ θεοῦ ἀπόψεων τοῦ θεολόγου Καμαριώτη στοὺς δύο Λόγους του, ὅσο ἀπὸ τὴ γνώση ποὺ φαίνεται πὼς διέθετε καὶ κατέγραψε τελικὰ στὴν *Νόμων* συγγραφὴ του ὁ φιλόσοφος Πλήθων γιὰ τὸν μνηχανισμό τῶν Θεῶν του νὰ ἐπανορθώνουν τὰ ἁμαρτήματα καὶ ἐκείνων ἀκόμη τῶν ἀνθρώπων, ποὺ ἄκοντες ὑπῆρξαν κακοί. Ὡς ἐκπρόσωπος μιᾶς ἀπὸ αἰῶνες διαμορφωμένης θεολογίας σὲ μία κατὰ παράδοση χριστιανικὴ πλέον στὸ σύνολό της κοινωνία ὁ Καμαριώτης εἶχε, βέβαια, κάθε λόγο - καὶ γιὰ τὸ πλήρωμα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἀσφαλῶς κάθε δικαίωμα - νὰ ἀνασχευάσει τὴ γνώση αὐτὴ τοῦ Πλήθωνα ὅχι ἀπλῶς ἀντιπαραθέτοντας σ' αὐτὴν τὴ δική του γνώση κι ἀφήνοντας τοὺς ἀναγνώστες του νὰ ἐπιλέξουν τὴν ὀρθότερη ἐξ αὐτῶν, ἀλλὰ γιὰ μία ἀκόμη φορὰ εὐστοχα ἐπισημαίνοντας πὼς ὁ ἀντίπαλός του θὰ πρέπει νὰ ἀπέδιδε στοὺς Θεοὺς του τὸ αἶσθημα τῆς μοχθηρίας, ἀφοῦ μόνον ὡς μοχθηροὶ θὰ μπορούσαν ποτὲ νὰ κολάζουν τοὺς «ἐξαμαρτάνοντας ἄκοντας»¹.

Ἐξίσου εὐστοχος ἐμφανίζεται ὁ Καμαριώτης καὶ πρὶν ἀναφερθεῖ στὴν μοχθηρία ὡς γνώρισμα τῶν Θεῶν τοῦ Πλήθωνα, ἔταν, δηλαδή, σχολιάζοντας τοὺς ἀστήρικτους ἰσχυρισμοὺς τοῦ τελευταίου ἀμέσως μετὰ τὴν παράθεση τοῦ γνωστοῦ μας χωρίου ἀπὸ τὸ «Περὶ εἰμαρμένης» κεφάλαιο τῆς *Νόμων* συγγραφῆς δικαιολογημένα παρατηρεῖ ὅτι κολάζοντας οἱ Θεοὶ «τούς

ρου φύσεως σύνθετον. ἀλλ' ἔδει τοτὲ μὲν ἂν κατὰ τὸ θεῖον τὸ ἐν αὐτῷ ἐπὶ τὴν τοῦ συγγενοῦς ἀφομοίωσιν ἀγόμενον εὖ τε πράττειν καὶ μακαρίως ζῆν, τοτὲ δ' αὖ ὑπὸ τοῦ θνητοῦ τοῦ ἐν αὐτῷ κατασπώμενον ὡς ἐτέρως αὖ πράττειν· βοήθειάν τινα αὐτῷ καὶ τὴν διὰ τῶν κολάσεων ταύτην ἐπανόρθωσιν τοὺς θεοὺς μεμηχανῆσθαι, ὡς ποτε τῷ κολασθῆναι τε καὶ δίκην δεδωκέναι ἀπαλλαγέντι τῆς κακίας, οἷόν περ νόσου σώματος δηκτικοῖς τε ἀναιροῖς τισι φαρμάκοις, ἄμεινόν τε πρᾶξαι γένοιτο καὶ ἐλευθερίας ἀντὶ δουλείας μεταλαβεῖν, ὅπου μὴ ἡπιωτέρα τις ἐπανόρθωσις διὰ μοχθηροτέραν τινὰ ἔξιν δύναίτο καθίκεσθαι· ὥστ' οὐδὲν ἂν κωλύειν καὶ ἄκοντας κακοὺς ὄντας τοὺς κακοὺς ὁμῶς κολάζεσθαι, κακὸν μὲν οὐδὲν προσπεισομένους, ἀλλ' ὠφελησομένους τῷ κολάζεσθαι.» Βλ. καὶ Ματθαίου Καμαριώτου, *δ.π.*, σ. 192 κ. ἑ.

1. Πρβλ. *δ.π.*, σ. 196: «Πλήθων δὲ τῷ περιόντι τῆς σοφίας, οὓς ἐπρέσβευε Θεοὺς, τοσαύτης αὐτοῖς μεταδίδωσι μοχθηρίας, ὡς κολάζειν τοὺς ἐξαμαρτάνοντας ἄκοντας. Ἰνα δὴ καὶ τῶν μοχθηροτάτων ἀνθρώπων μηδὲν ἄμεινον ἔχοιεν, εἰ μὴ καὶ χειρόν· οὐχ ὅπερ αἴτιον ἀνθρώποις τοῦ κακύνεσθαι, ἢ ἀναιροῦντες, ἢ κολάζοντες δικαίως, ἀλλ' ἀντὶ τούτου, τοὺς τῷ αἰτίῳ πειθομένους ἀνάγκη, ὃ τὸν τοῦ δικαίου διαπέφευγε λόγον. εἰ δὲ μὴ διαμαρτάνοντες κολάζοιεν, ἀλλὰ τοπαράπαν οὐδὲν ἀδικοῦντας, πῶς οὐ καὶ πολλῷ χειρόν ἔξουσιν ἔτι;»

μὴ ἐκόντας ἐξαμαρτάνοντας, ἀλλὰ τινι ἀνάγκῃ» καὶ «βία ... ἐξαγομένους, ἐφ' ἅπερ βούλονται», ὅχι μόνον διαπράττουν ἀδικία, ἀλλὰ «καὶ τὴν κακίαν ἀπὸ τῶν κακῶν» μεταθέτουν «ἐφ' ἑαυτούς». Γιὰ νὰ εἶναι πράγματι ἀληθὴς ἡ «ἐπανόρθωσις» τῶν ὑποίων ἀμαρτημάτων θὰ ἔπρεπε, ὅπως πολὺ σωστὰ προσθέτει, οἱ Θεοὶ ἢ «τὸ ἀκούσιον ἀνελεῖν κακόν», ποὺ τοὺς ἀνθρώπους «παρασκευάζει κακύνεσθαι», ἢ «κολάζειν ... ὁ αὐτοὺς ἐξαμαρτάνειν βιάζεται», ποὺ σὲ τελευταία ἀνάλυση δὲν σημαίνει τίποτε περισσότερο ἀπὸ «ἢ αὐτοὺς ἑαυτοὺς εὐλόγως κολάζειν, ἢ εἰμαρμένην, ἢ καὶ ἑαυτοὺς γε καὶ εἰμαρμένην.»¹

Ἡ ἀνασκευή τῶν ἰσχυρισμῶν τοῦ Πλήθωνα ἀκούγεται ὁμολογουμένως ἀρκούντως πειστική, ἀφοῦ ὁ Καμαριώτης ἀντλεῖ τὰ ἐπιχειρήματά του καὶ ἀπὸ τῆς λογικῆς καὶ ἀπὸ τῆς ἠθικῆς: Στὰ σχόλιά του προβάλλει δεόντως τὴν ἔλλειψη λογικῆς ἀλληλουχίας στὰ γραφόμενα τοῦ Πλήθωνα γιὰ τὴ δυνατότητα τῶν Θεῶν τοῦ νὰ «μηχανεύονται» καὶ μάλιστα «διὰ τῶν κολάσεων» τὴν ἐπανόρθωση τῶν ἀμαρτημάτων τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ δὲν παραλείπει νὰ ὑπογραμμίσει ἰδιαίτερα τὴν ἠθικὴ ἀρχή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «ἀμαρτημα μέγιστον ἐξαρτάνει» ὅποιος «τοὺς μὴ ἀμαρτάνοντας» κολάζει.² Τὸ σημεῖο, ὥστόσο, ποὺ διέφυγε τῆς προσοχῆς τοῦ κατὰ τὰ ἄλλα συνήθως λίαν ὀξυδερκοῦς Καμαριώτη, ὁ ὁποῖος ἐνδεχομένως νὰ μὴν ἐπιθυμοῦσε νὰ τὸ σχολιάσει κι ἂν ἀκόμη τὸ ἐπεσήμανε, εἶναι ἢ ὅχι ἐντελῶς ξένη πρὸς τὴς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις τοῦ σύλληψη τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὸν ἀντίπαλό του Πλήθωνα. Ἄς μὴν λησμονοῦμε ὅτι ἡ εἰμαρμένη, ὅπως ἐπανειλημμένα ἔχουμε σημειώσει, διέπει τόσο τὸ κοσμικὸ ὅσο καὶ τὸ κοινωνικὸ γίνεσθαι· μὲ τὴ μορφή τῆς ἀνάγκης ὀρίζει μάλιστα ἀκόμη καὶ τὸ γίνεσθαι τῶν Θεῶν «πλὴν Διός». Ὅταν ἐπομένως ὁ Πλήθων ἀποδίδει στοὺς Θεοὺς τοῦ γενικά τὴν δυνατότητα «διὰ τῶν κολάσεων» νὰ ἐπανορθώσουν τὰ ἀμαρτήματα τῶν ἀνθρώπων ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν αὐτὰ ὀφείλονται στὴν κακία ἢ στὴν εἰμαρμένη, τότε τοὺς ἐμφανίζει νὰ ὑπερβαίνουν τοὺς ὁρισμοὺς τῆς ἀνάγκης καὶ νὰ

1. Πρβλ. δ.π., σ. 194: «κολάζειν τοὺς μὴ ἐκόντας ἐξαμαρτάνοντας, ἀλλὰ τινι ἀνάγκῃ, δυστυχῶς μὲν, βία δὲ ὅμως ἐξαγομένους, ἐφ' ἅπερ οὐ βούλονται. ὥς αὐτῷ τούτῳ τῷ κολάζειν, καὶ τὴν κακίαν ἐπανορθοῦν πειρᾶσθαι, κακοὺς αὐτοὺς γίνεσθαι· ἀδίκως κολάζοντας, τοὺς μὴ ἐκόντας ἐξαμαρτάνοντας, καὶ τὴν κακίαν ἀπὸ τῶν κακῶν, οὐ δέον οὕτω καλουμένων, μετατιθέντας ἐφ' ἑαυτούς. οὐδὲν γὰρ ἄλλο τοῦτο ἐστίν, ἢ ἀνθρώπους ἐπανορθοῦντας τοῖς κολάσεσιν, αὐτῷ τούτῳ τῷ κολάζειν, καὶ πειρᾶσθαι ἐπανορθοῦν, αὐτοὺς κακοὺς γίνεσθαι, οὓς οὐκ ἔδει κολάζειν κολάζοντας, εἰ γὰρ ἄκοντες ἐξαμαρτάνουσιν ἄνθρωποι, ἢ τὸ ἀκούσιον ἀνελεῖν κακὸν ἔδει, ὁ αὐτοὺς παρασκευάζει κακύνεσθαι, ἵνα καὶ ἀληθὴς ᾖ ἐπανόρθωσις τοῦτο. ἢ μὴ ἀνθρώποις κολάζειν ἐξαμαρτάνοντας ἄκοντας, ἀλλ' ὁ αὐτοὺς ἐξαμαρτάνειν βιάζεται. τοῦτο δ' ἂν ᾖ, ἢ αὐτοὺς ἑαυτοὺς εὐλόγως κολάζειν, ἢ εἰμαρμένην, ἢ καὶ ἑαυτοὺς γε καὶ εἰμαρμένην.»

2. Πρβλ. δ.π., σ. 198.

γειτνιάζουν ἔτσι πιδὸ πολὺ μὲ τὴ χριστιανικὴ σύλληψη τοῦ ὕψιστου ὄντος ὡς ἀγαθοῦ παρὰ μὲ τὴν ἀρχαιοελληνική.

Ὁ Καμαριώτης, ὅπως ἄλλωστε καὶ κάθε μαχόμενος θεολόγος ὁποιοῦ-
δήποτε δόγματος, δὲν θὰ συμφωνοῦσε, βέβαια, μὲ ἐρμηνεῖες τῆς σύλληψης
τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὸν Πλήθωνα, μέσω τῶν ὁποίων ἀποτολμᾶται ἢ ἀπλῶς ἐπι-
χειρεῖται ἡ ἀνάδειξη καὶ τῆς παραμικρῆς ἔστω συγγένειας τῶν Θεῶν του
μὲ τὸν Θεὸ τῆς δικῆς του ἐπιλογῆς. Γι' αὐτὸ καὶ ἐπιμένει στὴ θεώρηση τῆς
Πληθώνειας διδασκαλίας γιὰ τὴν «θεόθεν γινομένην δίκην ἀνθρώποις» μόνο
στὸ φῶς τῆς ἔννοιας τοῦ ἀμαρτήματος τονίζοντας ὅτι ὁ ἐμπνευστὴς τῆς ὄχι
μόνον «οὐκ ἐπανορθοῖ τὰ ἡμαρτημένα, ἀλλὰ καὶ προσεπιτίθησι τοῖς ἡμαρ-
τημένοις ... τὸ τῶν κολαζόντων ἀμαρτημα»¹, μὲ ἄλλα λόγια: Προσθέτει τὸ
ἀμάρτημα τῶν Θεῶν νὰ κολάζουν ἀκόμη καὶ ἑσους ἀμάρτησαν ὄχι μὲ τὴ
θέλησή τους, ἀλλὰ γιὰ τὸ ἐπέβαλε ἡ ἀνάγκη ἢ ἡ εἰμαρμένη.

Μὲ τὴν τελευταία παρατήρησή του, ποὺ ἐρεῖδεται στὴ γνωστὴ μας θέ-
ση του γιὰ τὸ «μέγιστον ἀμάρτημα», ὁ Καμαριώτης ἐπέφερε ἀναμφίβολα
τὸ πλεόν ἰσχυρὸ καὶ ταυτόχρονα γιὰ τοὺς συγκαιρινούς του χριστιανούς τὸ
πλεόν ἀποτελεσματικὸ πλῆγμα στὴν ἔποια θεολογικὴ τεκμηρίωση τῆς προ-
σπάθειας τοῦ Πλήθωνα νὰ ἐπανεισαγάγει στὸ Γένος τῶν Ἑλλήνων τὴ λα-
τρεία τῶν δώδεκα Θεῶν τῶν μακρινῶν ἀπογόνων τους. Κάθε χριστιανὸς θὰ
μποροῦσε, ὑποθέτουμε, νὰ σκεφθεῖ ὅτι Θεοί, ποὺ ἀμαρτάνουν, δὲν εἶναι δυ-
νατὸν νὰ εἶναι πραγματικὰ Θεοὶ καὶ ὅτι γι' αὐτὸ ἡ λατρεία τους μὲ ὁποια-
δήποτε μορφή συνιστᾷ παράβαση τῶν περὶ εὐσεβείας παγιωμένων πιὰ σὲ
'Ανατολὴ καὶ Δύση θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων. Ὅμως, ὁ Καμαριώτης, ἀντί-
θετα ἀπὸ ὅ,τι θὰ ἀνέμενε κανεὶς, δὲν ἐπιμένει στὴν προβολὴ τῶν Θεῶν τοῦ
Πλήθωνα ὡς ἀμαρτωλῶν. Αὐτὸ ποὺ πρῶτιστα τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι, ὅπως
προκύπτει ἀπὸ τὴ συνέχεια τῆς ἐπιχειρηματολογίας του, ὁ ἐνδελεχὴς ἔλεγ-
χος τῆς ἀπάντησης τοῦ Πλήθωνα στὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐν γένει
ἀμαρτάνει. Κατὰ τὸν ἴδιο ἢ ἀπάντηση τοῦ ἀντιπάλου του, σύμφωνα μὲ τὴν
ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἀμαρτάνει γιὰ τὸ ὄντας σύνθετος «ἐκ Θείας καὶ ἐπικήρου
φύσεως» ἄγεται καὶ φέρεται «ἐφ' ἑκατέρᾳ ῥοπῇ», δὲν ἀρκεῖ καθὼς δὲν ἀπαν-
τᾷ στὸ σημαντικότερο ἐρώτημα, ποὺ ἡ ἀπάντηση αὐτὴ συνεπιφέρει - στὸ
ἐρώτημα: «πότερον ἔστι τι, τὸ ἐπιστατοῦν ἀμφοῖν, καὶ δικαστοῦ τάξιν ἐπέ-
χον, ὃ ἐπὶ θάτερα ἢ θάτερα ἄγει, κρίσει ἢ διαψευσμένη καὶ ἡπατημένη, ἢ
ἀληθεῖ· ἢ οὐκ ἔστιν;»²

Ἡ πρόταξη τοῦ ἐρωτήματος αὐτοῦ ἐπιτρέπει στὸν Καμαριώτη νὰ ἐπα-
νέλθει στὴν κύρια θεματικὴ τῶν δύο Λόγων του, δηλαδὴ στὴν περὶ εἰμαρ-
μένης διδασκαλία τοῦ Πλήθωνα. Ὡς δίαυλος τῆς ἐπινόδου του χρησιμεύ-

1. Ὁ.π.

2. Ὁ.π., σ. 200 κ.έ.

ουν οί δύο πιθανές απαντήσεις τοῦ ἐρωτήματος. Στὴν περίπτωση τῆς πρώτης ἐξ αὐτῶν ὁ Καμαριώτης σημειώνει ἀπλῶς πῶς «εἰ μὲν οὐκ ἔστιν οὐδὲν (ἐπιστατοῦν, Ν.Κ.Ψ.)», τότε «οὔτε εἰμαρμένη ἐστὶ», ἀλλὰ «παραπλησίως ἔχει τοῖς ἀλόγοις ὁ ἄνθρωπος ... καὶ κατὰ φυσικὴν τινα μόνον ὁρμήν, ἐφ' ἧς περ ἔτυχε», φέρεται¹. Στὴ δεύτερη, ὡστόσο, περίπτωση ὁ Καμαριώτης δὲν σημειώνει ἀπλῶς, ἀλλὰ διερευνᾷ τὴν ἐλευθερίᾳ δράσης τοῦ «ἐπιστατοῦντος» ἢ, ὅπως τὸ ὀνομάζει στὴ συνέχεια, τοῦ «κρίνοντος καὶ αἰρούμενου» θέτοντας δικαιολογημένα τὸ ἐρώτημα, ἂν αὐτὸ «καθ' ἑαυτὸ κρίνει, ἢ δι' ἕτερον». Ἄν στὸ καινούργιο ἐρώτημα ἀπαντήσουμε θετικά, τότε, παρατηρεῖ, «οὐκέτι οὔτε τὸ καλὸν οὔτε τὸ κακὸν ἀκούσιον (ἐστὶ, Ν.Κ.Ψ.) διὰ τὸ κρίνον αὐτὸ καὶ αἰρούμενον» ἀκόμη καὶ ὅταν αὐτὸ «διαμαρτάνει ... περὶ τὴν κρίσιν καὶ αἵρεσιν» καὶ μάλιστα «διαμαρτάνει» μὲ τὴ θέλησή του «ὥς οὐκ ἔδει» καὶ μὴ διατηρώντας, ἐννοεῖται, «τὸ ἀξίωμα, ὃ θεόθεν ἔχειν ἐπιτέτραπται». Ἡ πότε «ἀξίως ἑαυτοῦ» καὶ πότε «ἀναξίως ἑαυτοῦ» κρίση καὶ αἵρεση τοῦ «ἐπιστατοῦντος», συμπεραίνει ὁ Καμαριώτης, ἀποτελεῖ τὴν ἀπόδειξη ὅτι ὁ ἄνθρωπος πράττει ὅ,τι πράττει ἀκολουθώντας ὅχι τὶς ἐπιταγές τῆς εἰμαρμένης, ἀλλὰ «τοῖς ἀλόγοις δυνάμεσιν, αἷς ἀρρήτως συνέζευκται, συγκατασπώμενος καὶ συγκατεθελκόμενος»². Ἄν, ὅμως, ἡ ἀπάντησή μας στὸ ἴδιο ἐρώτημα εἶναι ἀρνητική, ἂν, δηλαδή, δεχτοῦμε ὅτι τὸ «ἐπιστατοῦν» κρίνει «οὐ καθ' ἑαυτόν», ἀλλὰ «δι' ἕτερον», τότε κατὰ τὸν Καμαριώτη τίθεται τὸ ἐρώτημα «τοῦτο τί ἂν εἴη;» Ὁ Πλήθων, βέβαια, ὅπως ἐπισημαίνεται, θὰ ὑποδείκνυε ὡς ἕτερον τοῦ «ἐπιστατοῦντος» ἢ τὴν «φύσιν, ἢ θεόν, ἢ καὶ φύσιν καὶ Θεόν», ἐκ τῶν ὁποίων, ὅπως προστίθεται, «ἐκότερον ... ἢ καὶ ἄμφω, καθ' εἰμαρμένην» κρίνουν τὶ καλὸν καὶ τὶ κακόν· ὅμως, ὁ Καμαριώτης ἀντικρούοντας γιὰ τελευταία φορὰ τὴν ἔστω ὑποτιθέμενη ἀπάντηση τοῦ ἀντιπάλου του ἀναρωτιέται καὶ πάλι εὐστοχα χρησιμοποιώντας τὴν περὶ κολασμοῦ τῶν ἀμαρτημάτων γνωστὴ μας διδασκαλία τοῦ ἰδίου τοῦ Πλήθωνα: «καὶ δὴ πῶς τῶν ἀμαρτανόντων ἢ κόλασις, ἵνα μὴ πολλάκις τὰ αὐτὰ λέγω, μετρία, ἢ δικαία καὶ εὐλογος, δι' ἄλλο μὲν ἀμαρτανόντων, αὐτῶν δὲ κολάζομέ-

1. Πρβλ. ὁ.π., σ. 202.

2. Πρβλ. ὁ.π.: «εἰ δ' ἔστι τι τὸ ἐπιστατοῦν, καθ' ὃ κρίνειν καὶ αἰρεῖσθαι δυνάμενον, ἐπὶ θάτερα ἢ θάτερα γίνεται· τοῦτο τὸ κρίνον, καθ' ἑαυτὸ κρίνει, ἢ δι' ἕτερον. ἀλλ' εἰ μὲν καθ' ἑαυτό, οὐκέτι οὔτε τὸ καλὸν οὔτε τὸ κακὸν ἀκούσιον, ὅπερ καὶ ἀληθέστατον· οὐδὲ δι' ἕτερον, ἀλλὰ διὰ τὸ κρίνον αὐτὸ καὶ αἰρούμενον. εἰ καὶ διαμαρτάνει ἔσθ' ὅτε, περὶ τὴν κρίσιν καὶ αἵρεσιν, ἐκουσίως, ὡς οὐκ ἔδει, μὴ διατηροῦν τὸ ἀξίωμα, ὃ θεόθεν ἔχειν ἐπιτέτραπται. καθ' ὧν συγκεκλήρωται, καὶ δὴ μὴ εἶναι δείκνυται εἰμαρμένη. παρὰ γὰρ τὸ κρίνον καὶ αἰρούμενον, ὃ τὸ λογιζόμενον πᾶς ἂν εἴποι δῆπου· τότε μὲν ἀξίως ἑαυτοῦ κρίνον τε καὶ αἰρούμενον, τότε δὲ ἀναξίως ἑαυτοῦ, τοῦ οἰκείου ὑποκατακλινόμενον ἀξιώματος, καὶ τοῖς ἀλόγοις δυνάμεσιν, αἷς ἀρρήτως συνέζευκται, συγκατασπώμενον καὶ συγκατεθελκόμενον.»

νων οὕτω παραλόγως, ὥς εἰ καθ' ἑαυτοὺς ἀμαρτάνοντες ἦσαν;»¹

Μὲ τῇ διαπίστωση τοῦ παραλογισμοῦ, ποὺ ἐνυπάρχει στὸν κολασμὸ ὕσων ἀμαρτάνουν «δι' ἕτερον» ἢ «δι' ἄλλο» καὶ ὅχι «καθ' ἑαυτούς», ὁλοκληρώνεται οὐσιαστικὰ ὁ πότε θεολογικὸς καὶ πότε φιλοσοφικὸς ἔλεγχος τοῦ περιεχομένου τοῦ «Περὶ εἰμαρμένης» κεφαλαίου τῆς *Νόμων* συγγραφῆς ἀπὸ τὸν Καμαριώτη, ὁ ὁποῖος στρέφεται πλέον πρὸς τὴν καταγραφή τῶν σημαντικότερων πορισμάτων τῶν δύο *Λόγων* του, ἀφοῦ πρῶτα φροντίσει νὰ φέρει εἰς πέρας τρία ἀκόμη ἐπιμέρους ἐγχειρήματα: Νὰ προβάλλει καταρχὴν τὸν ἀντίπαλό του Πλήθωνα ὡς «κάκιστον ... γεγεννημένον»², νὰ ἐρμηνεύσει στὴ συνέχεια τὴν γνώμη τοῦ τελευταίου γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὡς «ἐκ τε Θείας καὶ ἐπικήρου σύνθετον φύσεως» σὰν «ἀπολογία» - ποὺ ἐδῶ σημαίνει σὰν ἀπόδειξη - τόσο γιὰ «τὸ μὴ δυνατόν εἶναι, μὴ ἀμαρτεῖν αὐτόν» ὅσο καὶ γιὰ τὸ «οὐχὶ καθ' ἑαυτὸν γεγονέναι» αὐτὸν κακόν, ἀφοῦ ὁ ἴδιος «μάλιστα ἐβούλετο μὴ κακὸς εἶναι»³. τέλος, νὰ ἐκθέσει τὶς δικές του ἀπόψεις περὶ «προσκαίρου» καὶ περὶ «αἰωνίου» κολασμοῦ τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὸν δικό του αὐτὴ τὴ φορά Θεό⁴.

Στὸν «κάκιστον ... γεγεννημένον» Πλήθωνα, βέβαια, ἀξίζει, ὅπως δὲν παραλείπει νὰ πληροφορήσει ὁ Καμαριώτης τοὺς ἀναγνώστες τῶν *Λόγων* του ἀμέσως μετὰ τὴν καταγραφή τῶν πορισμάτων τους, ὁ αἰώνιος κολασμὸς γιὰ λόγους ἐν πολλοῖς ἤδη γνωστούς, ποὺ τώρα ἐμβαπτίζονται στὸ φῶς τῶν δικῶν του περὶ δικαίου πεποιθήσεων: Γιατὶ «βεβιωκὸς μὲν αὐτὸς ἐν ἀβελτηρίᾳ παντοίᾳ, ὑπόκρισιν δ' ἐσχάτην, παρὰ πάντα τὸν αὐτοῦ βίον ἐπιδειξά-

1. Πρβλ. ὁ.π., σ. 202 κ. ἐ.: «εἰ δὲ δι' ἕτερον τοῦτο τί ἂν εἴη; ἢ δηλαδή, φαίη ἂν Πλήθων, ἢ φύσιν, ἢ θεόν, ἢ καὶ φύσιν καὶ θεόν· ἐκάτερον δέ, ἢ καὶ ἄμφω, καθ' εἰμαρμένην. οὐ γὰρ οὐδὲν εἰμαρμένης εἶναι χωρὶς. καὶ δὴ πῶς τῶν ἀμαρτανόντων ἡ κόλασις, ἵνα μὴ πολλάκις τὰ αὐτὰ λέγω, μετρία, ἢ δικαία καὶ εὐλογος, δι' ἄλλο μὲν ἀμαρτανόντων, αὐτῶν δὲ κολαζομένων οὕτω παραλόγως, ὥς εἰ καθ' ἑαυτοὺς ἀμαρτάνοντες ἦσαν;»

2. Πρβλ. ὁ.π., σ. 204.

3. Πρβλ. ὁ.π.

4. Πρβλ. ὁ.π., σ. 206 κ.ἐ.: «καὶ θεὸς δὲ ... προσκαίρως τε καὶ αἰωνίως κολάζει· προσκαίρως μὲν, ἐπανορθῶν ὥς τὰ πολλὰ τὰ ἡμαρτημένα, καὶ τὴν κακίαν ἔστιν οὗ πρόβριζον ἐκ μέσου ποιῶν. πῇ μὲν τοὺς πλημμελοῦντας διὰ μετανοίας, καὶ τῆς ἀπὸ τοῦ κολάζειν πικρίας, εἰς ἑαυτὸν ἐπιστρέφων καὶ ἀνακτῶμενος, ἀποπλανηθέντας αὐτοῦ· πῇ δὲ καὶ ἐπὶ σωφρονισμῷ τῶν ἄλλων, τοῦ μὴ τοῖς αὐτοῖς περιπεσεῖν, ὥς τῶν αὐτῶν καὶ αὐτοὺς δεσθῆναι· πῇ δὲ καὶ δι' ἄμφω ὁμοῦ, αὐτῶν τε τῶν κολαζομένων, καὶ ἐτέρων πῃ αὐτῶν μετριωτέρων γινομένων κολάσει. ἔσθ' ὅτε δὲ καὶ ἀνιάτως ἐνίοις ἔχοντας, ὥς σεσηπότα περιτέμνων μέλη, καὶ ἀναιρῶν· ἵνα μὴ τῆς σηπεδόνης, τῷ συνεθισμῷ τε καὶ τῇ ἐγγύτητι, καὶ τοῖς ὑγιαίνουσι μεταδοῖεν. ἐπεὶ περ ὥς ὁ ἀπόστολὸς φησι, φθείρουσιν ἡθὴ χρηστά, ὁμιλῶντες κακαί. προσκαίρως μὲν οὖν οὕτω, καὶ διὰ ταῦτα, κολάζει θεὸς· αἰωνίως δέ, οὐκέτι ἐπανορθῶν. μετὰ γὰρ τὸ ἀποθανεῖν, οὐκέτι οἶδόν τε ἐπανορθωθῆναι οὐδένα. τῶν γὰρ ἀγώνων καὶ τῆς ἐπανορθώσεως ὁ παρὼν καιρὸς τε καὶ βίος, ὁ δὲ μέλλων, ἀνταποδόσεως.»

μενος, καὶ βιβλία καταλελοιπώς ... πάντας ἐμελλεν τῆς μακαριότητος ἀποσχοινίζειν καὶ τάχα θοῶν¹. γιατί μερίμνησε, ὥστε «μήδ' ἀποθανόντων ... παύσαιτο τῷ τῶν ἀνθρώπων λυμάνεσθαι γένει»². γιατί καὶ «ἀποθανόντων ... τὸ ἔσβεστον ἐκεῖνο πῦρ ἐπεγείρει, καὶ ταῖς αἰωνίαις παραπέμπει κολάσεσιν»³. γιατί δὲν ἀκολούθησε τοὺς «οὐκ ἔξω τοῦ καλοῦ περιλοσοφηκότητας καὶ βεβιωκότητας», ἀλλὰ ἐκείνους, «οἳ τὴν τοῦ πυρὸς ἐνέργειαν, ἐπὶ τὰ χεῖρω ἐπιμέρισαν ἑαυτοῖς»⁴ κ.λ.π. "(Ὅσο πιὸ ἡχηρὰ ἀκούγονται τὰ μεγάλα λόγια τοῦ Καμαριώτη, ὅταν αἰτιολογεῖ τὴν ἐκ μέρους τοῦ ἔκδοση τῆς καταδικαστικῆς ἀπόφασης εἰς βάρος τοῦ ἀντιπάλου του, τόσο πιὸ πολὺ μᾶς ἀποκαλύπτεται τὸ μένος του ὡς μαχόμενου θεολόγου, ποὺ δέσμιος τῆς δικῆς του ἀλήθειας ἔχει μόνον ἀπορρίπτει τὴν Πληθόνεια σύλληψη τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τείνει νὰ ταυτίσει τὸν εἰσηγητὴ τῆς μὲ τὴν ἔννοια τοῦ κακοῦ. Τὸ μένος τῶν μαχητῶν, ποὺ ἀποφορτίζεται σὲ μεγάλα λόγια, μπορεῖ, ὡστόσο, νὰ ἀποτελέσει πολύτιμο ὁδηγὸ ἔρευνας καὶ γιὰ τὸν ὀρισμὸ τοῦ μεγέθους τῶν ἰδεολογικῶν συγκρούσεων στὴν κοινωνία μιᾶς ἐποχῆς καὶ γιὰ τὴ διακρίβωση τῶν μὴ συμβατῶν μὲ τὴ λογικὴ τῆς πειθοῦς μέσων ἐπιβολῆς τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἀλήθειας στὰ μέλη αὐτῆς τῆς κοινωνίας.

Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἔποψη τὸ μένος τοῦ Καμαριώτη στὴν ὅποια ἀποφόρτισή του στὸ κείμενο τῶν δύο Λόγων του θὰ πρέπει νὰ ἐκτιμηθεῖ ὡς μία διάθλαση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας τοῦ Γένους τῶν Ἑλλήνων ἀμέσως μετὰ τὴ βίαιη ἐνσωμάτωση του στὴν εὐρυχωρία τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας - μία διάθλαση, ἡ ὅποια παρὰ τὴ μονομέρειά της εἶναι τουλάχιστον ἐνδεικτικὴ τῶν ἐμμονῶν ἐνὸς μέρους αὐτοῦ τοῦ Γένους σὲ ἀντιλήψεις, ποὺ οἱ περιστάσεις ἴσως νὰ εἶχαν ξεπεράσει. Ἐτσι δὲν ἀποροῦμε γιὰ τὸ ὅτι ὁ Καμαριώτης πολὺ συχνὰ πρῶτα περιγράφει μὲ τὰ πλέον μελανὰ χρώματα τὴν ἀσέβεια τοῦ Πλήθους καὶ ὕστερα ἀναπτύσσει τὴν ὅποια ἐπιχειρηματολογία γιὰ νὰ ἀνασκευάσει τὶς ὅποιες θέσεις του, οὔτε γιὰ τὸ ὅτι τοὺς δύο Λόγους του ἐπιστέφει μὲ μία αὐτοσχέδια προσευχή του στὸν «βασιλέα» Χριστό, «τὸν τῷ Πατρὶ συνάναρχον καὶ συναῖδιον Λόγον»⁵, τὸν ὁποῖο ἐκτὸς τῶν ἄλλων παρακαλεῖ νὰ βοηθήσει τοὺς «ἐπαγγελλομένους ἐκ

1. "Ο.π., σ. 218.

2. "Ο.π.

3. "Ο.π.

4. "Ο.π., σ. 220.

5. Τὸ κείμενό της περιλαμβάνεται στὸν ἐπίλογο τῶν δύο Λόγων, ποὺ ἐξέδωσε τὸ ἔτος 1955 ὁ Charles Aslgruc στὸν ἑνατο τόμο τοῦ περιοδικοῦ *Scriptorium*, στὸ ὁποῖο καὶ παραπέμπουμε. Ἡ διάκριση τῶν ἐκδόσεων τοῦ Reimar καὶ Aslgruc ἐμφαίνεται στὴν σελιδαριθμότητά τους (2-280 γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1721, 246-262 γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1955). Τὸ παράθεμά μας προέρχεται ἀπὸ τὴ σ. 258, VIII 1-2.

χριστιανικῶν ἀποδεικνύναι λόγων εἶναι τε εἰμαρμένην ... τὸν τῆς γνώσεως τῆς ἀληθείας φωτισμὸν φωτισθῆναι¹. Ὡς θεολόγος καὶ δὴ μαχόμενος ὁ Καμαριώτης ἰκνέσθαι κάλλιστα νὰ ἀπευθύνεται ἀπὸ τὴν ἐπαλξὴ τῆς δικῆς του πίστεως ὅχι στὸν ἤδη νεκρὸ ἀντίπαλό του², ἀλλὰ στοὺς τυχόν θιασιῶτες τῶν διδασκαλιῶν του³ καὶ - προπάντων! - στὸ χριστεπώνυμο πλήρωμα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, στὸ ὁποῖο κάποιον, ὅπως πληροφορούμαστε τὴν ὥρην, ἐπαγγέλλονταν νὰ ἀποδείξουν τὴν ὑπαρξὴ τῆς εἰμαρμένης μετὰ «χριστιανικοὺς λόγους». Γι' αὐτὸ καὶ κύρια μέρημα τοῦ φαίνεται πὼς ἦταν τελικὰ ἡ περιφρούρησις τοῦ πληρώματος αὐτοῦ ἀπὸ τοὺς κινδύνους ἐξαπάτησής του καὶ ἃς δῆλωνε στὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου Λόγου τοῦ πὼς δὲν φοβᾶται «μὴ ἐξαπατηθῇ τις τῇ δυνάμει τοῦ Πλήθωνος λόγου»⁴. Γιὰ κάθε πιστὸ μεγαλύτερη βαρύτητα ἀπὸ τέτοιου εἶδους δηλώσεις ἔχει ἀναμφίβολα ἡ ἐμμεση ἀπειλή τοῦ τέλους τοῦ δευτέρου Λόγου τοῦ, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία ὅποιος ἀκολουθήσει «τὰ τῶν Ἑλλήνων ἀσεβήματα» αὐτὸς θὰ γνωρίσει «ἐν ἡμέρᾳ ἐπαγωγῆς τὰ ἐπίχειρα τῆς οἰκείας ἀσεβείας»⁵.

Ἡ οὕτως ἢ ἄλλως ὑπαρκτὴ μέρημα τοῦ θεολόγου Καμαριώτη γιὰ τὸ χριστεπώνυμο πλήρωμα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας μᾶς ἐπιτρέπει, ὥστόσο, νὰ διατυπώσουμε μία ὑπόθεσις: Ἡ ἐκ μέρους τοῦ τόσο διεξοδικῆ ἐξέτασις τῆς περὶ εἰμαρμένης διδασκαλίας τοῦ Πλήθωνα δὲν ἀποκλείεται, ὑποθέ-

1. Ὁ.π., σ. 259, X 1-10: «Εἴη δὲ καὶ τοὺς ἔτι <...>, βιβλία συντιθέντας εἰμαρμένης περὶ, ὡς ἐνίων ἔστιν ἀκούειν λεγόντων, καὶ ἐπαγγελλομένους ἐκ χριστιανικῶν ἀποδεικνύναι λόγων εἶναι τε εἰμαρμένην καὶ αἰτίαν γινομένων εἶναι τινῶν, ὅπερ ἀμήχανον, ὥς ἂν ὅλως ἐναριθμούμενος τῷ χριστιανικῷ τελῇ τις πληρώματι, τοίνυν εἴη γε καὶ αὐτοὺς, εἰ καὶ τινες ὅλως εἴεν οἱ τοῦτο οὐκ οἶδ' ὅθεν τε καὶ ὅπως τολμώντες τε καὶ ἐπαγγελλόμενοι, τὸν τῆς γνώσεως τῆς ἀληθείας φωτισμὸν φωτισθῆναι, καὶ σὺν ἡμῖν τὸ τῆς ἀληθείας παναρμόνιον ἀνακρούσασθαι μέλος, τὴν ἐνυπόστατον οἰκιομένους ἀλήθειαν, ἣν τὸν εἰμαρμένην τιθέμενον πρεσβεύειν ἀμήχανον.»

2. Ὁ Πλήθων εἶχε πεθάνει τρία περίπου χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν συγγραφὴν τῶν δύο Λόγων τοῦ Καμαριώτη καὶ συγκεκριμένα στίς 26 Ἰουνίου 1452.

3. Ὁ Καμαριώτης ἀναφέρεται σ' αὐτοὺς τόσο στὴν ἀρχὴ ὅσο καὶ στὸ τέλος τῶν Λόγων τοῦ. Πρβλ. ὁ.π., σ. 4: «ἃ μὲν ἄλλα βεβλασφήμηκεν, οὐ τοῦ παρόντος ἐξελέγχειν καιροῦ, ἐπεὶ μὴδ' ἐξεγένετο πῇ ἡμῖν τῶν ἄλλων οὐδενὶ ἐντετυχηκέαι. πολλὰ δὲ ταῦτα εἶναι, καὶ ἀλλήλοις ἅπαντα παραπλήσια, καὶ τῆς αὐτῆς, ὡς οὕτως εἰπεῖν, κεραμείας, καὶ ἀκούομεν, καὶ πιστεύομεν· τηρεῖσθαι δὲ παρὰ τοῖς τὰ ἐκείνου ἐλομένοις τε καὶ τιμῶσιν. εἶναι γὰρ δὴ φεῦ! εἶναι τινὰς καὶ ἄλλους τοὺς μετασχηκότας τῆς πληθωνικῆς λύμης, καὶ ἣν ἐκεῖνος ἔτεκε πονηρίαν, δεξαμένους ἀσμένως.» Πρβλ. καὶ σ. 256, III 1-10: «Τὸ δὲ καὶ ἄλλους τὰ ἐκείνου ἀσπάσασθαι, τοῦτο δὴ καὶ παγγάλεπον, καὶ οὐδὲ συγγνώμης οὐδεμιᾶς ἄξιον, ἵνα τι μετριώτερον εἴπω, εἰ καὶ τις ὅλως ἐκεῖνον τε καὶ τὰ ἐκείνου ἐν ζήλω καὶ τιμῇ τίθεται.»

4. Πρβλ. ὁ.π., σ. 6.

5. Πρβλ. ὁ.π., σ. 258, VII 12-14: «Εἰ δὲ τις ὅλως καὶ εἴη γε τοιοῦτος, αὐτὸς μὲν τὴν αὐτοῦ βαδίζέτω, ἐν ἡμέρᾳ ἐπαγωγῆς τὰ ἐπίχειρα τῆς οἰκείας ἀσεβείας ἀποληψόμενος.»

τουμε, νὰ ἀποτελεῖ μέρος ἑνὸς εὐρύτερου προγράμματος τῆς ἐπίσημης Ἐκκλησίας νὰ ἀποκρούσει τὸν κίνδυνο ἐπιστροφῆς ἑνὸς τμήματος τοῦ χριστεπώνυμου πληρώματός της καὶ συγκεκριμένα τῶν Ἑλλήνων στὴ θρησκεία τῶν μακρινῶν προγόνων τους - τὸν κίνδυνο ποὺ κατὰ τὴ γνώμη ἑνίων ἢ πολλῶν ὀρθοδόξων θεολόγων τῆς τότε ἐποχῆς συνιστοῦσε ὁ κύκλος τῶν φιλοσοφούντων τοῦ Μυστρά. Ὁ ἀγαπημένος μαθητῆς τοῦ θεολόγου Σχολαρίου καὶ μετέπειτα Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Γενναδίου ἴσως νὰ συνέχισε, δηλαδή, τὶς προσπάθειες τοῦ ἀγαπημένου του διδασκάλου, ὁ ὁποῖος, ἅς μὴν λησμονοῦμε, κατέχει μίαν θέση στὴν ἱστορία τῶν γραμμάτων μας γιὰ δύο κυρίως λόγους - γιὰτὶ μετακένωσε στὴν ἑλληνικὴ διανόηση τῆς 15ης ἐκατονταετηρίδας τὶς ἀρχές τῆς θεολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς σκέψης τοῦ Λατίνου Θωμᾶ Ἀκινάτη (Ροκασέκα / Ἀκουῖνο 1225 - Μοναστήρι Κιστερκιανῶν τῆς Φανασόβα 1274) καὶ γιὰτὶ μὲ μίαν σειρὰ συγγραφῶν του πρωτοστάτησε στὴν ἐκστρατεία «κατὰ τῆς ἑλληνικῆς πολυθείας»¹, τὴν ὁποία ὁ Πλήθων φαίνεται νὰ θεωροῦσε ὡς σωσίβιο σωτηρίας τοῦ καταποντιζόμενου Γένους του στὴ δίνη τῆς νικηφόρας ἐπέλασης τῶν Ὀθωμανῶν². Ἀλλωστε, πολὺ δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ἐκτιμηθεῖ ὡς ἀπλῶς τυχαία ἡ σύμπτωση τῶν δύο ἀνδρῶν ὡς πρὸς τὴν ἀρμόζουσα τύχη στὰ ἔργα τοῦ Πλήθωνα γενικὰ καὶ στὴν *Νόμων* συγγραφὴ ἰδιαίτερα: Τὰ «πάντα πάσης ἀσεβείας ἀνάμεστα» βιβλία τοῦ Πλήθωνα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ἅς σημειωθεῖ, ὁ ἴδιος «ἐνέτυχε» μόνο τὸ γνωστό μας κεφάλαιο «Περὶ εἰμαρμένης», θὰ πρέπει νὰ παραδοθοῦν, εἰσηγεῖται ὁ Καμαριώτης, στὸ πῦρ, «ἵνα μὴ», ὅπως προσθέτει, «καὶ εἰς ἕτερον

1. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸν τίτλο ἑνὸς βιβλίου του, ὁ ὁποῖος στὴ συνέχεια ἀποδίδεται πλήρως. Γιὰ τὴ θέση τοῦ Γενναδίου στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας πρβλ. Β. Ν. Τατάκη, *Ἡ βυζαντινὴ φιλοσοφία*, μετάφραση Εὐας Κ. Καλπουρτζῆ, ἐκδ. Ἑταιρείας σπουδῶν νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ γενικῆς παιδείας, Βιβλιοθήκη γενικῆς παιδείας ἀρ. 5, Ἀθήνα 1977, σσ. 277-278· Paul Tavadon, "Georges Scholarios, un Thomiste Byzantin?" *Βυζαντιακά* 3/1983, σσ. 59-74· Ἀθανασίου Ἀγγέλου, «Ὁ Γεννάδιος Σχολάριος καὶ ἡ ἄλωση», στὸν συλλογικὸ τόμο *Ἡ ἄλωση τῆς Πόλης*, Σχολάριος καὶ ἡ ἄλωση, στὸν συλλογικὸ τόμο *Ἡ ἄλωση τῆς Πόλης*, ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια Εὐαγγέλου Χρυσοῦ, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα χ.χ., σσ. 99 - 132· Γιάννη Α. Δημητρακοπούλου, «Ὁ ἀντι-πληθωνισμὸς τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου - Γενναδίου Β' ὡς ρίζα τοῦ φιλοθωμανισμοῦ του καὶ ὁ ἀντι-χριστιανισμὸς τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος ὡς ρίζα τοῦ ἀντιαριστοτελισμοῦ του», στὰ Πρακτικὰ α' ἐπιστημονικῆς συνάντησης μὲ θέμα *Βυζάντιο, ὁ κόσμος του καὶ ἡ Εὐρώπη* (Μυστράς, 26-28 Μαΐου 2000), Ἀθήνα - Μυστράς 2001, σσ. 109-127.

2. Πρβλ. Θεοδώρου Στ. Νικολάου, *Αἱ περὶ πολιτείας καὶ δικαίου ἰδέαι τοῦ Γ. Πλήθωνος Γεμιστοῦ*, ἐκδ. Κέντρου βυζαντινῶν ἐρευνῶν, Βυζαντινὰ κείμενα καὶ μελέται ἀρ. 13, Θεσσαλονίκη 1974, ἰδιαίτερα σσ. 42-45 (γιὰ τὴ θέση τοῦ Πλήθωνα στὶς διεργασίες τῶν «παρατάξεων καὶ ἰδεολογικῶν κατευθύνσεων» τῆς ἐποχῆς του) καὶ σσ. 100-102 (γιὰ τὶς διακηρύξεις τοῦ Πλήθωνα «ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν γένεσιν τοῦ νεοελληνικοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος»).

ἀγῶνα λόγων ἀναγκασθεῖμεν καταστῆναι»¹. Τὴν εἰσήγησιν τοῦ μαθητοῦ τοῦ προσυπογράφει ὡς πρὸς τὴν *Νόμων συγγραφή* καὶ ὁ διδάσκαλός του Γεννάδιος, ὁ ὁποῖος στὴ σύντομη ἐπιστολικῷ χαρακτήρᾳ πραγματεία του *Περὶ τοῦ βιβλίου τοῦ Γεμιστοῦ*, καὶ κατὰ τῆς ἐλληνικῆς πολυθείας γνωστοποιεῖ στοὺς ἀναγνῶστες του ὅτι «ἀνέπεμψε» στὴ Θεοδώρα Ἀσημίνη, σύζυγο τοῦ δεσπότη Μωρέως Δημητρίου Παλαιολόγου, τὸ συγκεκριμένο ἔργο «ἐπιστείλας αὐτῇ διδόναι πυρί»².

Πέρα ἀπὸ τὴν ὅποια ὑπόθεσιν γιὰ τὴν ἔνταξιν ἢ τὴν μὴ ἔνταξιν τῆς ὅλης προσπάθειας τοῦ Καμαριώτη σὲ κάποιο εὐρύτερο πρόγραμμα ἀπόκρουσιν τοῦ κινδύνου, ποὺ συνιστοῦσαν γιὰ τὸ πλήρωμα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ὁ Πλήθων καὶ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς μαθητές του, ἡ ἐκτίμησή μας γιὰ τὴν περὶ εἰμαρμένης διαμάχῃ θὰ πρέπει νὰ προβληθεῖ καὶ στὴ διάστασιν τῆς ριζικῆς ἀλλαγῆς τῶν συνθηκῶν, ποὺ ἐπέφερε γενικὰ ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης στὴ ζωὴ τῶν χριστιανῶν κατοίκων της. Ὁ Καμαριώτης στὴ προτελευταία παράγραφον τοῦ δευτέρου τῶν *Λόγων* τοῦ ἀναφέρεται σ' αὐτὴν τὴν ἀλλαγὴν, στὴν ὁποία μάλιστα ἀποδίδει ἐν μέρει τὸν ἐνίοτε «ἄσυντελῆ» καὶ «ἀδέξιον» λόγον τοῦ κειμένου του, ποῦ, ὅπως σημειώνει, «ἐν πολλῇ τῇ ἐκ τοῦ αἰχμάλωτον γενέσθαι τῶν λογισμῶν ἀνωμαλίᾳ καὶ συγχύσει συντέθεται» ἐξαιτίας τῆς ὑποδούλωσης «τῆς κοινῆς χριστιανῶν πατρίδος ὑπὸ τοῖς βαρβάροις», οἱ ὁποῖοι προξένησαν σ' αὐτὴν καὶ τοὺς «πολίτες» της «τὰ πάνδεινα». Τὸ «ἄσυντελές» καὶ «ἀδέξιον» τοῦ λόγου του, ὅμως, ὀφείλεται, ὅπως ἀφήνεται νὰ ἐννοηθεῖ, καὶ στὸ γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος «ἄνω τε καὶ κάτω περιπλανώμενος» δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα ἀκόμῃ καὶ κατὰ τὸ «τρίτον ἔτος ἤδη ... ἑωρακέναι βιβλίον»³.

1. Πρβλ. Ματθαίου Καμαριώτου, *ὁ.π.*, σ. 208 κ.ε.: «ὥς κἀντεῦθεν ἡμῖν γίνεσθαι δῆλον, καὶ ἕτερα αὐτῷ πεπραγματεῦσθαι, ἡσεβῆσθαι δὲ μᾶλλον εἰπεῖν οἰκειότερον, βιβλία, πάντα πάσης ἀσεβείας ἀνάμεστα. εἰ καὶ μήπω τῶν ἄλλων οὐδὲν οὐδὲ ὥπται ἡμῖν, μηδὲ ὀφθεῖν, πυρὶ πάντων ζήλῳ εὐσεβείας παραδοθέντων ὑπὸ παντός, ἵνα μὴ καὶ εἰς ἕτερον ἀγῶνα λόγων ἀναγκασθεῖμεν καταστῆναι. μόνῳ δὲ τῷ περὶ εἰμαρμένης ἐνετύχομεν, καὶ ὡς παρασκευῆς εἶχομεν, ἀπηντήσαμεν πρὸς αὐτό, τὴν ἐνοῦσαν αὐτῷ ἀβελτηρίαν τε καὶ ἀσέβειαν ἐξελέγχοντες.»

2. Πρβλ. Γεωργίου Σχολαρίου-Γενναδίου, *Περὶ τοῦ βιβλίου τοῦ Γεμιστοῦ, καὶ κατὰ τῆς ἐλληνικῆς πολυθείας*, ἔκδ. L. Petit, X. A. Sideridès, M. Jugie (: «*Απαντα τὰ εὐρισκόμενα* IV), Παρίσι 1935, σ. 171, στ. 8-10.

3. Πρβλ. Ματθαίου Καμαριώτου, *ὁ.π.*, σ. 258, IX 1-13: «Εἴη ταῦτα ταύτη, κοινῇ πᾶσιν ὁμοίως, σφίσι τε καὶ ἡμῖν· ἐμοὶ δὲ ἰδιᾶ, καὶ τὸ μὴ πάντη τὸν παρόντα δόξαι λόγον ἄσυντελῆ, μηδὲ πάνυ τοι πάντα καὶ ὄντινόν αὐτοῦ καταγῶναί τε καὶ καταφρονῆσαι· εἰ γὰρ καὶ ἄλλως τε καὶ ὅτι ἐν πολλῇ τῇ ἐκ τοῦ αἰχμάλωτον γενέσθαι τῶν λογισμῶν ἀνωμαλίᾳ καὶ συγχύσει συντέθεται, τῆς κοινῆς χριστιανῶν πατρίδος ὑπὸ τοῖς βαρβάροις γεγεννημένης, καὶ τὰ πάνδεινα αὐτῆς τε καὶ τῶν πολιτῶν αὐτῆς πεπονθῆναι, καὶ τοῦ τρίτον ἔτος ἤδη τοῦτο σχεδὸν οὐδ' ἑωρακέναι βιβλίον, ἄνω τε καὶ κάτω περιπλανώμενον, οὐ-

Ἡ μαρτυρία τοῦ Καμαριώτη γιὰ «τὰ πάνδεινα», ποὺ ὑπέφεραν οἱ κάτοικοι τῆς «κοινῆς χριστιανῶν πατρίδος» ἀπὸ τοὺς «βαρβάρους» μετὰ τὴν ἄλωσή της, εἶναι ἀναμφίβολα πολλαπλὰ ἐρμηνεύσιμη. Καὶ μόνο ἡ ἀναφορὰ στὸ «τρίτον ἔτος ἤδη», δηλαδή στὸ ἔτος 1455, κατὰ τὸ ὁποῖο ἐκπονήθηκε ἡ ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐκπόνηση τῶν *Λόγων* του¹, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε ὡς ἓνα σημεῖο στὸ πρόσωπο τοῦ Καμαριώτη τὸν λόγιο, ὁ ὁποῖος - ἂν δεχτοῦμε ὡς ὀρθή τὴν ὑπαρξὴ τῶν οὕτως ἢ ἄλλως συμβατικῶν τομῶν τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι - ἐμφανίζεται νὰ ἐγκαινιάζει κατὰ κάποιον τρόπο, ἔστω καὶ τυπικά, μίαν καὶνούργια, μακρὰ καὶ ἀρκούντως ἀξιόλογη στὴν ἰδιαιτερότητά της περίοδο τῆς ἐλληνικῆς διανόησης, τὴν περίοδο τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Ὁ Καμαριώτης δὲν παύει ἀσφαλῶς νὰ ἀνῆκει οὐσιαστικὰ στὴν πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση ἐλληνικὴ διανόηση, ἓνα φιλοσοφικο-θεολογικὸ ζήτημα τῆς ὁποίας διερευνᾷ στὸ «τρίτον ἔτος» τῆς νέας περιόδου ὡς ζήτημα, ποὺ συνέχιζε νὰ ἀπασχολεῖ τὴν ἐπίσημη Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς παρὰ τὴν ὅποια ἀλλαγὴ ἐπέφερε στὶς συνθῆκες τῆς ζωῆς ἡ ὑποδούλωση «τῆς κοινῆς χριστιανῶν πατρίδος ὑπὸ τοῖς βαρβάροις». Τὸ ζήτημα, ἄλλωστε, τῆς πολυθεΐας δὲν ἦταν μόνο θεωρητικόν. Ἡ τραγικότητα τῆς βαθμιαίας καὶ ὀρατῆς πλέον ἀπὸ πολλοὺς πτώσης τῆς «κοινῆς πατρίδος» ὁδήγησε τὸν θεολογούντα φιλόσοφο Πλήθωνα στὴ διατύπωση τῆς πρότασης ἐπαναφορᾶς στὸ Γένος τῶν Ἑλλήνων τῆς λατρείας τοῦ δωδεκαθέου καὶ ὁ φιλοσοφῶν θεολόγος Καμαριώτης συνέχισε τὸν ἀγῶνα τοῦ διδασκάλου του Σχολαρίου ἢ Γενναδίου γιὰ τὴν ἀπόκρουση τοῦ κινδύνου ἐπιστροφῆς ἐνὸς μέρους τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας σὲ κατ' αὐτοὺς ξεπερασμένες συλλήψεις τοῦ θεοῦ. Ἐπιπλέον, ἡ διερεύνηση τοῦ ζητήματος τῆς εἰμαρμένης καὶ τοῦ συνυφασμένου μὲ αὐτὴν ζητήματος τῆς ἐλευθερίας ἀνταποκρινόταν ἀναμφίβολα στὸν προβληματισμό, ποὺ διακατεῖχε τὸ δίχως ἄλλο ὅσους ἐκ τῶν προτέρων ἢ ἐκ τῶν ὑστέρων συνειδητοποιοῦσαν τὶς ριζικὲς ἐπὶ τὰ χεῖρω ἀλλαγές, τὶς ὁποῖες θὰ ἐπέφερε ἢ εἶχε κιόλας ἐπιφέρει ἡ προβλεπόμενη ἢ ἡ ἤδη πραγματοποιημένη ὑποταγὴ τοὺς στοὺς «βαρβάρους» Ὁθωμανούς.

Ὁ Καμαριώτης, ὥστόσο, φαίνεται νὰ μὴν εἶναι παντελῶς ξένος πρὸς ὅσα ἀκολούθησαν τὴν ἄλωση τῆς Πόλης καὶ μάλιστα ὄχι μόνο γιατί, ὅπως μόλις ἐπισημάνσαμε, ἀποτυπώνει στὸ ἔργο του καὶ τὸν ὅποιο προβληματισμὸ τῶν «πολιτῶν» της, ποὺ κατὰ τὴ μαρτυρία του ἐπὶ τρία περίπου χρόνια ὑπέφεραν «τὰ πάνδεινα» ἀπὸ τοὺς κατακτητὲς της, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἓναν ἄλλο με-

κουν ὅσα γε καὶ ἀνχνῶναι, εἰ τοίνυν οὕτω καὶ τοιαύτης συντεθείς παρασκευῆς φαύλως ἄλλως ἐστὶν ἔχων, ἀλλὰ τῷ φωτὶ τῆς ἀληθείας, θαρρούντως πάνυ φημί, περιαιγάζεται πάντοθεν δι' ὃ καὶ μόνον, εἴη μὴ οὕτως αὐτοῦ τινὰ καταγνῶναι, ὡς καὶ ... ἀλήθειαν πρεσβεύει ἀπώσασθαι.»

1. Πρβλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Astruc, ἐκδότῃ τοῦ ἐπιλόγου, δ.π., σσ. 259 κ.ε.

θοδολογικῆς ὑφῆς κυρίως λόγο. Ἀναφέρομαι στὴ μέθοδο, τὴν ὁποία ἀκολούθησε στοὺς δύο Λόγους του γιὰ νὰ ἀνασχευάσει τὶς περὶ εἰμαρμένης ἀπόψεις τοῦ Πλήθωνα ἀναπτύσσοντας ἐπιχειρήματα, ποὺ σταθερὴ εἰσαγωγή ἢ ἐπωδὸ τοὺς εἶχαν συνήθως φράσεις καὶ ἐκφράσεις προσβλητικοῦ χαρακτήρα γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀντιπάλου του, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, «βλασφημίαν εἰς τὸ ὕψος λαλήσας» (ὁ Πλήθων Ν.Κ.Ψ.)¹, «σοφιστικῶς ἄγαν αὐτὸν (τὸν Πλήθωνα, Ν.Κ.Ψ.) μετερχόμενον, ἀσεβῶς δὲ μᾶλλον εἶπεῖν οἰκειότερον»², «ἀθεώτατος Πλήθων, τοὺς μὴ ὄντας (θεοὺς, Ν.Κ.Ψ.) εἶναι τιθέμενος»³ κ.λ.π. Ἡ μέθοδός του, ὀφείλουμε νὰ παρατηρήσουμε, δὲν ἔμεινε χωρὶς μιμητές. Χαρακτηριστικὴ ὡς πρὸς αὐτὸ εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ λογοθέτου καὶ Μεγάλου ρήτορα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κὺρ Μανουὴλ τοῦ Κορινθίου [Κόρινθος (;) μέσα 15ου αἰ. - Κωνσταντινούπολη 1530/31], ὁ ὁποῖος ἐξήντα περίπου χρόνια ἀργότερα φαίνεται πῶς ἐπέλεξε ὡς πρότυπό του τοὺς δύο Λόγους τοῦ Καμαριώτη γιὰ νὰ ἀποκρούσει καὶ πάλι τὸν κίνδυνο τῆς «παλαιᾶς Ἑλλήνων περὶ θεοὺς βδελυγμίας», ποὺ κατὰ τὴν ἄποψή του προσπάθησε νὰ ἐπανεισαγάγει στὸ χριστεπώνυμο πλήρωμα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ὄχι μόνον ὁ Πλήθων, ἀλλὰ καὶ ὁ μαθητὴς του Βησσαρίων (Τραπεζούντα 1403 - Ραβέννα 1472)⁴. Ἀναπτύσσοντας στὸν περὶ Μάρκου ... καὶ κατὰ Γεμιστοῦ καὶ Βησσαρίωνος λόγο του τὴν ἄκρως ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ ἱστοριοφιλοσοφικὴ σκοπιὰ ἐπιχειρηματολογία του ὁ κὺρ Μανουὴλ παρεξέκλινε συχνὰ σὲ ὕβρεις γιὰ τοὺς δύο ἐκπροσώπους τῆς ἐλληνικῆς διανόησης τοῦ προγενέστερου τοῦ αἰῶνα χαρακτηρίζοντάς τους πότε «θεομάχους τε καὶ πολυειδῶς διεφθαρμένους»⁵, πότε «πολυειδῶς κατὰ νοῦν διεφθαρμένους

1. Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 4.

2. Ὁ.π., σ. 14.

3. Ὁ.π., σ. 36.

4. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου πρβλ. Χ. Γ. Πατρινέλη, «Οἱ μεγάλοι ρήτορες Μανουὴλ Κορίνθιος, Ἀντώνιος, Μανουὴλ Γαλησιώτης καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς των», *Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 16/1962, σσ. 20-25· Κυριακῆς Μαμῶνη, «Μανουὴλ Κορίνθιος κατὰ Λατίνων καὶ κατὰ Πλήθωνος» *Πρακτικὰ β' τοπικοῦ συνεδρίου κορινθιακῶν ἐρευνῶν* (Παράρτημα *Πελοποννησιακῶν ἀρ.* 12), Ἀθήνα 1986, σσ. 209-219· Νίκου Κ. Ψημμένου, «Ὁ Λόγος τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου κατὰ Γεμιστοῦ καὶ Βησσαρίωνος», *Πρακτικὰ διεθνοῦς συνεδρίου με θέμα Νεοελληνικὴ παιδεία καὶ κοινωνία*, Ἀθήνα 1995, σσ. 15-27. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸ κείμενο τῶν Λόγων τοῦ Καμαριώτη, ὁ.π., σ. 2.

5. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ λόγου αὐτοῦ: *Τοῦ κὺρ Μανουὴλ τοῦ μεγάλου ρήτορος Λόγος περὶ Μάρκου τοῦ ἀγιωτάτου Μητροπολίτου Ἐφέσου καὶ τῆς ἐν Φλωρεντία Συνόδου, καὶ κατὰ Γεμιστοῦ καὶ Βησσαρίωνος, καὶ ἀνατροπὴ τῶν δυσσεβῶν συγγραμμάτων αὐτῶν*. Δημοσιεύτηκε τὸ 1886 στὴν Πετρούπολη ἀπὸ τὸν ἀρχιμανδρίτη Ἀρσένιο (: *Christianskoje Ctenije*, τόμος 2, σσ. 102-162) καὶ τὸ 1923 στὴ Παρίσι ἀπὸ τὸν Louis Petit (: *Patrologia orientalis*, τόμος 17ος, τχ. 2, σσ. 491-522 (353-384), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση: Turnhut 1974].

τε καὶ πεπλανημένους»¹ καὶ πότε «κοινωνοὺς καὶ μετόχους» τῆς «πρὸς ἀρετὴν ἀντιθέτου καὶ δυσσεβείας καὶ πολυθέου πλάνης»².

Ὁ συνδυασμὸς ὕβρεων καὶ ἐπιχειρημάτων ἀποτελεῖ, βέβαια, στὴν καθ' ἡμᾶς χριστιανικὴ Ἀνατολὴ παλαιὰ παράδοση, οἱ ἀπαρχές τῆς ὁποίας θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν σὲ κείμενα ἀρκετῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ οἱ ἀπολήξεις τους σὲ πύρινους κατὰ κανόνα λόγους σύγχρονών μας ἀρχηγίσκων μικρῶν ἢ μεγάλων ομάδων κρούσης. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ λόγος περὶ προτύπου ὡς ἓνα σημεῖο περιττεύει. Δὲν περιττεύει, ὅμως, ἡ ἀναζήτησις συγγενειῶν στὴν προσέγγισις μὴ ἀρεστῶν σὲ φιλοσοφοῦντες θεολόγους ἀντιλήψεων, ὁ καταγγελτικὸς λόγος τῶν ὁποίων θυμίζει συνήθως κείμενα ἀφορισμῶν³, ὅπως δὲν περιττεύει καὶ ἡ διακρίβωσις τῆς ἰδιάζουσας συχνὰ στάσεως τους ἀπέναντι στὰ ἱστορικὰ γεγονότα. Ὁ Καμαριώτης στὴ γνωστὴ μας μαρτυρία του, γιὰ παράδειγμα, ἀναφέρεται στὰ «πάνδαινα», ποὺ προξένησαν οἱ «βάρβαροι» Ὁθωμανοὶ στὴν Πόλιν καὶ στοὺς χριστιανοὺς κατοίκους τῆς ὅχι γιὰ νὰ ἐντοπίσει τὰ γενεσιουργὰ αἰτία τους ἢ γιὰ νὰ τὰ ἐρμηνεύσει μὲ βάση, ὅπως ἐνδεχομένως θὰ περιμέναμε, τὴ διδασκαλία περὶ «προσκαίρου» καὶ «αἰωνίου» κολασμοῦ, ποὺ ὁ ἴδιος ἀνέπτυξε⁴, ἀλλὰ γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὸ «ἀσυντελές» καὶ «ἀδέξιον» τοῦ λόγου του στοὺς δύο Λόγους του. Ἡ ἀπόμακρη καὶ τελικὰ ἰδιωτικὴ στάσις του ἀπέναντι στὰ γεγονότα, ποὺ παρατηρεῖται καὶ μεταξὺ φιλοσόφων καὶ ἀπὸ πολλοὺς κρίνεται γενικὰ ἐκ προοιμίου ὡς καταδικαστέα, εἶναι μᾶλλον ἐνδεικτικὴ τῆς ἀποκλειστικῆς θεωρητικῆς ἐκ μέρους του σύλληψης τῆς πραγματικότητος, ἡ ὁποία, ἄλλωστε, ταιριάζει ἀναμφίβολα καὶ μὲ τὴν πεμπτουςία τῆς ἐπιστήμης, ποὺ διακονεῖ. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν θὰ πρέπει νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὴν ἀπαξίωσίν του ὡς φιλοσοφοῦντος ἔστω θεολόγου ἢ στὴν παραγνώρισις τῆς σημασίας τοῦ ἔργου του γιὰ τὴν κατανόησις τῶν ἀπαρχῶν τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, ἡ ὁποία, ὅς μὴν ξεχνοῦμε, στὰ πρῶτα τῆς βήματα ἀκολούθησε κατεξοχὴν τίς ὀρίζουσες τῆς θεολογίας, ποὺ ἄξια θεραπαινίδα τῆς ἐπέλεξε τὴ «δέσποινα τῶν ἐπιστημῶν»⁴.

1. Ὁ.π., σ. 517 (379).

2. Ὁ.π., σ. 520 (382).

3. Πρβλ., γιὰ παράδειγμα, τὸ κείμενο τοῦ ἀφορισμοῦ τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη (Ἀνθρακίτης Ζαγορίου 1660 - Ἰωάννινα λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1749) ἀπὸ τὴν Σύνοδο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τὸν Αὐγούστο τοῦ 1723 (: Νικ. Ι. Πανταζοπούλου - Δέσπ. Τσοῦρκα-Παπαστάθη, *Κώδιξ Μητροπόλεως Σισανίου καὶ Σιατίστης* ιζ'-ιβ' αἰ., Δικαιικὰ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα ἀρ. 1, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 123-126, καὶ Νίκου Κ. Ψημμένου, *Ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφία*, ὁ.π., τ. Β', Φιλοσοφικὴ καὶ πολιτικὴ βιβλιοθήκη ἀρ. 27, Ἀθήνα 1989, σσ. 439-446).

4. Πρβλ. Ματθαίου Καμαριώτου, ὁ.π., σ. 206 κ.ε.

5. Πρβλ. Νίκου Κ. Ψημμένου, «Νεοελληνικὴ φιλοσοφία» στὴν *Εκπαιδευτικὴ ἐλληνικὴ ἐγκυκλοπαίδεια* (τόμος 22ος: *Φιλοσοφία καὶ κοινωνικὲς ἐπιστήμες*), Ἐκδοτικὴ

Μάρτυρες αὐτῆς τῆς ἀλήθειας ἀποτελοῦν οἱ δύο Λόγοι, στοὺς ὁποίους ὁ φιλοσοφῶν θεολόγος Καμαριώτης ἀνέθεσε στὴ φιλοσοφία τὸν ρόλο τῆς θεραπαινίδας τῆς δικῆς του θέσης περὶ τοῦ θεοῦ προκειμένου νὰ ἀνασκευάσει τὴν ἀντίστοιχη θέση τοῦ θεολογοῦντος φιλοσόφου Πλήθωνα. Ἔτσι φιλοσόφησε, στὸ βαθμὸ πὺ φιλοσόφησε, γιὰ νὰ ἀντικρούσει τὸν κίνδυνο, πὺ συνιστοῦσε γιὰ τὴ δική του θέση ἢ θέση τοῦ ἀντιπάλου του, καὶ ὅχι γιὰ νὰ ἀναζητήσει τὴν ἀλήθεια αὐτὴν καθ' ἑαυτήν. Στὴ σύγκρουση δύο θέσεων περὶ τοῦ θεοῦ γνωρίζουμε, ἄλλωστε, ὅτι ὁ φιλοσοφικὸς λόγος συνθλίβεται καθὼς ἐκφέρεται μόνον μὲ τὴ μορφή σειρᾶς συλλογισμῶν, πὺ τείνουν νὰ καταλήξουν στὴν κατάδειξη τῆς ὀρθότητος τῆς μιᾶς καὶ τῆς μὴ ὀρθότητος τῆς ἄλλης θέσης. Στὶς περισσότερες σειρὲς τῶν συλλογισμῶν τοῦ Καμαριώτη διαπιστώσαμε γενικὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀλληλουχίας, πὺ ἀπαιτεῖ ἡ λογικὴ καὶ ὅχι ἡ πίστη. Ἀπὸ αὐτὴν καὶ μόνον τὴ σκοπιὰ ὁ Καμαριώτης εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὁ τελευταῖος βυζαντινὸς καὶ ταυτόχρονα ὡς ὁ πρῶτος Νεοέλληνας λόγιος, ὁ ὁποῖος ἔθεσε μὲν στὴν ὑπηρεσία τῆς θεολογίας τὴ φιλοσοφία, δὲν τῆς στέργει ὅμως τὴν ἐλευθερία της στὰ σημεῖα, πὺ δὲν ἐνοχλοῦσαν τὴν πίστη του. Γι' αὐτὰ τουλάχιστον τὰ σημεῖα ἀξίζει νὰ τοῦ ἀποδοθεῖ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ φιλοσόφου. Γιὰ θεολόγο καὶ δὴ μαχόμενον, ὁ ὁποῖος γνωρίζει καὶ τὴν τέχνη σπείλωσης τοῦ ἀντιπάλου του, ἀποτελεῖ, νομίζω, τὴν ὑψίστη δυνατὴ καταξίωσή του.

Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1997, σ. 293· Κώστα Θ. Πέτσιου, «Ἡ νεοελληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸν 15ο ὡς τὸν 19ο αἰῶνα: Διάγραμμα ἱστοριογράφησης», *Τὰ νέα τοῦ Κ.Ε.ΝΕ.Φ.*, τχ. 8, Ἰωάννινα Φθινόπωρο 2001, σ. 5 κ.έ., καὶ *Ἡ «περὶ φύσεως» συζήτηση στὴ νεοελληνικὴ σκέψη*, ὁ.π., σ. 66 κ.έ.

